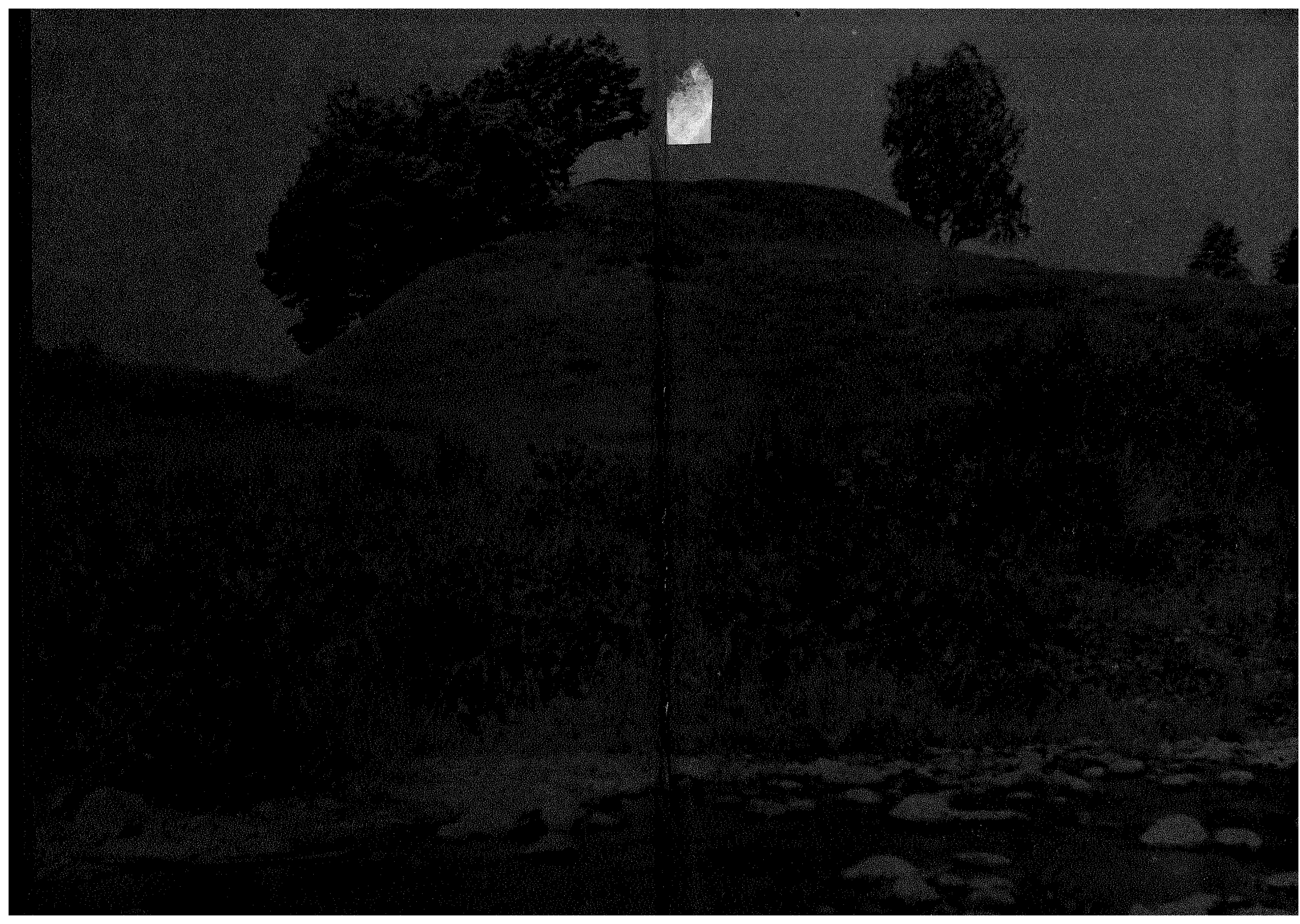

Lietuvių etnogenezė

LIUVOS TSR
TAUTU DRAUGYSTES ORDINO
MOKSLU AKADEMIJOS
ISTORIJS INSTITUTAS

Lietuvių etnogenezė

VILNIUS MOKSLAS 1987

Redaktorių kolegija:

LTSR MA narė korespondentė *R. Volkaitė-Kulikauskienė*
(atsakingoji redaktorė), akad. prof. *J. Jurginis*,
akad. prof. *V. Mažiulis*, filol. m. dr. *A. Vanagas*

Autoriai

- Pratarmė — *R. Volkaitė-Kulikauskienė*
 I skyrius — *J. Jurginis* — 1; *A. Vanagas* — 2; *A. Tautavičius* — 3; *G. Česnys* — 4
 II skyrius — *V. Mažiulis* — A1; *R. Rimantienė* — A2, B2; *A. Vanagas* — B1; *G. Česnys* — A3, B3
 III skyrius — *V. Mažiulis* — 1; *A. Tautavičius* — 2 a, c; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 2b; *G. Česnys* — 3
 IV skyrius — *E. Gudavičius* — 1; *A. Tautavičius* — 2a, c, d; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 2b; *G. Česnys* — 3
 V skyrius — *E. Gudavičius* — A1; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — A2, C1; *A. Tautavičius* — A3, B1; *Z. Zinkevičius* — B2, C2; *A. Vanagas* — C3; *G. Česnys* — C4
 VI skyrius — *E. Gudavičius* — 1; *Z. Zinkevičius* — 2; *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 3; *G. Česnys* — 4
 VII skyrius — *R. Volkaitė-Kulikauskienė* — 1, 2b; *E. Gudavičius* — 2a; *Z. Zinkevičius* — 3; *G. Česnys* — 4

II. Baltų susidarymas

A. Indoeuropiečių problema

1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas

Indoeuropiečių kalbų, kurių nemaža yra išnykusių, šeimą sudaro keliolika kalbų šakų: baltų, slavų, germanų, keltų, italikų, trakų-frigų, dakų-mizų, ilirų, graikų, indoiranėnų, anatolių, tocharų ir kt. Visos šios kalbos yra giminaitės, o tai reiškia, kad jos išriedėjo iš vienos kalbos, tam tikrų tarmių bei šnekų kontinuumo, įprastai vadinamo indoeuropiečių prokalbe. Ši prokalbė suponuoja ir indoeuropiečių protėvynę, iš kurios jie skirtingais laikais ir skirtingomis kryptimis migravo, kol pagaliau įsikūrė dideliuose Eurazijos plotuose. Kur buvo indoeuropiečių protėvynė prieš pat prasidedant tai jų migracijai (apie V–IV tūkstantmetį pr. m. e.), nelengva pasakyti — šiuo reikalu yra sukurta keletas hipotezių. Anot vienos iš populiariesnių hipotezių, indoeuropiečių protėvynė buvusi maždaug tose teritorijose, kurias sudaro Dunojaus vidurupio bei žemupio baseinai, Juodosios jūros šiaurinės pakrantės.

Verta dėmesio yra nauja hipotezė, lokalizuojanti indoeuropiečių protėvynę Kuros—Arakso archeologinės kultūros teritorijoje — ten, kur dabar rytų Turkija, pietų Kaukazas ir šiaurės Iranas (1, p. 19 ir kt.; 2, p. 359 ir kt.). Šie mokslininkai savo hipotezę grindžia pirmiausia lingvistiniais argumentais ir ypač tam tikrų semantinių rekonstruojamosios bendraindoeuropietiškos leksikos grupių analize ir daro išvadą, kad indoeuropiečių protėvynė buvo kalnuotas kraštas, tinkantis tiek gyvulininkystei, tiek ir žemdirbystei. Tai, kad, pvz., gyvulininkystė jau buvo gana išvystyta, aiškiai rodo ide. **ou-* „avis“ (> lie. *avis*, s. v. a. *ouwi*, lot. *ovis*, gr. *ovs*, s. ind. *āvis* ir t. t.), ide. **g^wou-* „jautis, karvė“ (la. *gous*, s. v. a. *chuo*, gr. *βοῦς*, s. ind. *gauls* ir t. t.) ir kt. Čia pat reikia priminti, kad apie IV tūkstantmetį pr. m. e. (t. y. indoeuropiečių prokalbei ėmus irti) Vidurio Europoje gyvulininkystė buvo vos tik prasidėjusi; jau ir iš to matyti, kad indoeuropiečių protėvynės ieškotina ne (Vidurio) Europoje, o kaip minėta, turbūt Priešakinėje Azijoje — arti prie senųjų Oriento civilizacijų

(2, p. 362). Pagal šią hipotezę vieni praindoeuropiečiai iš minėtos protėvynės migravo į vakarus ir pasiekė net kontinentinę Graikiją, kiti — į rytus ir per Vidurinę Aziją atsikraustė į Europą ir čia paplito (2, p. 362).

Nuo indoeuropiečių prokalbės apie IV tūkstantmetį pr. m. e. pirmiausia atskilo tos jos tarmės, iš kurių ėmė formuotis anatolių ir kai kurios kitos prokalbės, patirdamos nemažą adstratinių bei substratinių Oriento kalbų įtaką. Apie III tūkstantmetį pr. m. e. indoeuropiečių prokalbei artimos tarmių grupės, tos, kurios atsidūrė Vidurio Europoje, buvo dar neišvirtusios į baltų, germanų ir kitas prokalbes (3, p. 13; 4, p. 243 ir kt.; 5, p. 18), o sudarė gana vientisą tarmių arealą su tam tikromis zoninėmis prokalbėmis (izoglosinių bendrybių sritimis), iš kurių viena buvo baltų—slavų—germanų (gal dar trakų) (6) ir kt.) prokalbė — kontaktinė šių indoeuropiečių tarmių bendrystė, kurioje baltoslaviškieji indoeuropiečiai buvo turbūt gausiausi. Šita prokalbė maždaug nuo XX a. pr. m. e. ėmė skilti į baltų—slavų ir germanų prokalbes (7, p. 94). Skilimą lėmė tai, jog tuomet nutrūko senoviniai glaudūs kontaktai tarp baltų—slavų—germanų prokalbės šnekėjusių indoeuropiečių; o šitaip atsitiko didele dalimi dėl to, kad tuomet (t. y. apie XX a. pr. m. e.) baltoslaviškieji indoeuropiečiai pasistūmė į šiaurę bei šiaurės rytus, ir taip susidarė baltų ir slavų prokalbės arealas.

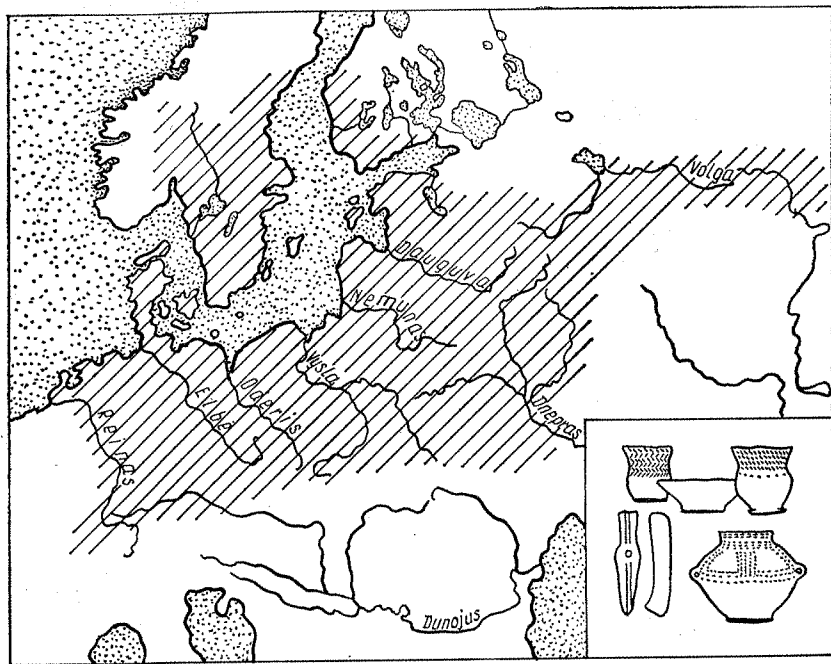
2. Archeologijos duomenys

Archeologai neturi tokio aiškaus kriterijaus kaip kalbininkai kokios nors etninės grupės paplitimo riboms nustatyti. Bet vis dėlto jau daugiau kaip šimtmetį kaupiama medžiaga, patirtis ir etnografiniai palyginimai leidžia spręsti, kad ne tik kalba, bet ir kultūra atspindi etninę priklausomybę. Be abejo, pasitelkiant kultūrą, reikia atmesti neetninius požymius, kurie priklauso nuo ūkio ir gali kartotis labai įvairiose kultūrose, taip pat atspindinius pasaulio sampratų ir kt. Tačiau visi archeologai sutaria, kad etninius skirtumus ryškiausiai rodo keramika, nes ji visuomet būna vietinė, gaminama šeimos moterų saviems poreikiams ir paprastai neeksportuojama.

Todėl mūsų amžiaus pradžioje iškelta mintis (8; 9), kad dvi didžiulės keramikos stilių grupės Vidurio Europos šiaurėje — virvelinė ir šukinė duobelinė — turėtų reikšti dvi didžiules etnines bendrijas — indoeuropiečių ir finougrų, padėjo pagrindus jų etninės istorijos studijoms. Nuo to laiko gerokai pakito pačių šių kultūrų sąvoka, keramikos ir jos ornamentikos interpretacija, tačiau pagrindinė mintis liko ta pati.

Virvelinės keramikos kultūra — tai sąvoka, į kurią archeologai įdėdavo daugybę reiškinių bei įvairiausių kultūrų

ry, tai viena, tai kita jų požymi išskeldami kaip skiriamąjį ženklą: virvelinį ornamentą, tam tikrus puodų tipus, laivinius kovos kirvius, laidoseną suriestoje — miego — padėtyje, pilkapius ir kt. (pav. 1). Virvelinės keramikos kultūra turi daug elementų, siejančių ją su įvairiomis senesnėmis kultūromis. Tai ir kėlė tyrinėtojų minčių įvairiose vietose ieškoti jos kilmės ir ištakų. Re-

1 pav. Virvelinės keramikos kultūros paplitimas ir pagrindiniai bendrojo horizonto radinių tipai (pagal M. Buchvaldeką)

miantis atskirais požymiais, buvo sukurta daugybė kartais viena kitai prieštaraujančių hipotezių (10). Tendencija vienus šios kultūros požymius susieti į ištisinę raidos grandinę buvo ypač ryški pirmojoje mūsų amžiaus pusėje, nors tarp kai kurių tyrinėtojų gąji ir iki šiol. Nesvarbu, kur buvo ieškoma kilmės vietos, tačiau šios grupės tyrinėtojai vaizdavo gyventojus nomadais, gyvulių augintojais, pergalingu žygiu jojančiais ar vežimais važiuojančiais per visą Europą. Kai kurie net III tūkstantmetį pr. m. e. lygino su didžiojo tautų kraustymosi laikotarpiu (11, p. 14). Vieni šio žygio pradžios ieškojo Pietryčių Europos stepių srityje (11—24), nors visų jų argumentai buvo skirtingi, o pačios teorijos schematiškos — su hipotezėmis teuzpildytomis didelėmis

spragomis. Kiti tyrinėtojai šios kultūros centro mėgino ieškoti vidurio Vokietijoje (25—28) ar net šiaurės Vokietijoje bei Jutlandijoje (8; 9; 29; 30). Jų argumentai buvo taip pat fragmentiški bei schematiški. Tos teorijos buvo tobulinamos, kito, atsirado naujų papildomų argumentų, tačiau svarbiausios tendencijos liko. Ir vis dar trūksta argumentų galutinai pagrįsti kurią nors iš jų. Turbūt todėl visi priešinga srovė — autochtoninės kilmės teorija. Į pirmą vietą buvo iškelti įvairių kultūrų, pasiekusių tam tikrą raidos laipsnį, konvergentiniai reiškiniai (31—34).

Klausimas sudėtingas ir nelengvai išsprendžiamas. Visos šios teorijos turi kai ką pozityvaus ir daugybę silpnų vietų. Daug kas neiširta, didžiulės baltos dėmės archeologiniame žemėlapyje neleidžia smulkiai išnagrinėti vienos ar kitos teorijos, paremti ar atmesti ją. Todėl teisingiausia atrodė eiti kalbininkų pasirinktu keliu. Kaip buvo atkurtas indoeuropiečių prokalbės modelis, taip ir bendrojo virvelinės keramikos kultūros horizonto modelis. Buvo racionaliai pasiūlyta visuma laikyti virvelinės keramikos kultūrą nuo to raidos etapo, kai ji jau įgijo visus svarbiausius elementus. Tas etapas buvo pavadintas bendroju (bendraeuropiniu, paneuropiniu, vieninguoju) horizontu (35; 36, p. 98—117). Jam būdingos rutulinės amforos su puošniomis ašomis ant pilvelio (A amforos), mažai profiliuotos taurės (A taurės), taurės ir puodynės su rumbeliais, ankstyvo tipo laiviniai kovos kirviai (A kirviai), laidosena miego padėtyje pilkapiuose su medžių konstrukcijomis viduryje; mirusieji buvo puošiami žvėrių dantų, akmens, kaulo, gintaro papuošalais (37, p. 1239—1240; 38; 39, p. 386; 40, p. 339 ir kt.). Ne vienas tyrinėtojas, supratęs tai ne kaip modelį, o kaip realią istorinę situaciją, šoko prieštarauti (31; 41—43; 44, p. 296 ir kt.), nors dauguma, pripažindami jos silpnąsias vietas, laiko darbo hipoteze (45, p. 127—135; 46, p. 226—227).

Nemanome, kad kada nors visi indoeuropiečiai būtų kalbėję viena bendra, visiškai ta pačia indoeuropiečių prokalbe: turėjo būti daug tarmių, kurias vienijo tie prokalbės elementai. Lygiai taip pat nemanome, kad kada nors visi virvelininkai pažinojo tik tą nedaugelį bendrajam horizontui būdingų dirbinių tipų: galėjo būti įvairių kultūros variantų, kuriuos jungė minėti bendrojo horizonto dirbinių tipai. Ir viena, ir antra tėra modeliai. Šitai suprantant virvelinės keramikos kultūrą ir patyrinėjus jos paplitimo plotą (pav. 1), galima pastebėti, kad ji neapima visų indoeuropiečių gyventų sričių, o tik tam tikrą dalį, kuri ir kalbos, ir antropologijos duomenimis, buvo giminiška, t. y. baltų, slavų ir germanų paplitimo sritis. Žinoma, per keturis (o gal ir daugiau) tūkstančius metų nuo jų susikūrimo keitėsi tų sričių ribos, į tas pačias vietas istorijos sukūriai atnešė naujų genčių, bet pėdsakai, kuriuos užfiksavo hidronimai bei toponimai ir virvelinės keramikos kultūra, liko iki šiol.

Ankstyvoji virvelinės keramikos kultūra paplitusi gana dideliuose plotuose: rytuose ji apėmė Vyslos baseiną, nesiekdama Dnepro, vakaruose — Olandiją, pietuose ją užtvėrė Vidurio Europos kalnynai, šiaurėje — Baltijos jūra. Ši kultūra, kuriai būdingi naujos ūkinės bei visuomeninės organizacijos pagrindai, plito labai greitai. Ir tai ne dėl tariamo jos klajokliško pobūdžio, bet todėl, kad naujovės atitiko to laikotarpio kultūros lygį ir kitoms vietinėms kultūroms jau buvo reikalingos. Tad ne pergalingi užkariavimai, o nauji kultūros reikalavimai skynė jai kelius.

Virvelinės keramikos kultūros laikotarpiui nustatyti dabar Europoje turime apie porą šimtų radiokarboninių datų. Iš jų sprendžiama, kad ankstyvoji šios kultūros fazė truko nuo 2600 iki 2400 m. pr. m. e. (kalibruotomis datomis 3350—3000 m. pr. m. e.), kultūros viršūnė buvo apie 2100 m. pr. m. e. (kalibruotomis datomis maždaug 2550 m. pr. m. e.) (47, p. 23—36; 48, p. 61), pabaiga apėmė II tūkstantmečio pr. m. e. pirmąjį ketvirtį.

3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu

Jeigu senuosius indoeuropiečius tapatinsime su virvelinės keramikos kūrėjais, tai jų fizinio tipo problema neatsiejama nuo pačios kultūros sampratos ir jos epicentro lokalizacijos. Tariant, kad visi indoeuropiečiai kilo iš bendros protėvynės ir jos ieškant Vidurio Europoje, Rytų Europoje, Skandinavijoje ar dar kur kitur, dėl virvelinės keramikos gamintojų fizinio tipo susitarti bus beveik neįmanoma, nes III—II tūkstantmečių pr. m. e. sandūroje tuose tariamuose epicentruose gyveno skirtingos išvaizdos žmonės. Antai L. Kilianas (49, p. 211) indoeuropiečius laiko kilus iš Šiaurės bei Vidurio Europos rasinių tipų, o E. Piaseckis (50, p. 154), priešingai, mano, kad per indoeuropiečių ekspansiją tarp jų vyravo pietietiškas Viduržemio jūros tipas. Taigi vienos pradinės indoeuropiečių antropologinės formos nerasime. Skirtingose virvelinės keramikos kultūrų arealo vietose aptinkame kitokio tipo žmonių. Pvz., pietų Ukrainoje, Čekijoje (52, p. 212), vidurio Vokietijoje (53, p. 432) vyravo dolichokraniški, aukštos smegeninės siauraveidžiai tipai, Pavolgyje (Fatjanovo kultūra) — hipermorfiniai griežtai dolichokraniški vidutiniaveidžiai (54, p. 94), Rytų Pabaltijyje — panašūs, tik plačiaveidžiai (54, p. 104; 55, p. 178), o Skandinavijoje (56, p. 111) dalis (Švedija) buvo panašių į Rytų Pabaltijo, dalis (Jutlandija) — į Vidurio Europos virvelinės keramikos kultūros atstovus.

Arčiausia tiesos tie autoriai (51, p. 17; 57, p. 248; 58, p. 262—263; 59, p. 229; 60, p. 361), kurie mano, kad laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kūrėjai antropologiškai buvo nevienalyčiai, ir kiekvienu konkrečiu atveju juose atsispindėjo senojo iki-indoeuropietiškojo substrato savybės.

Suprantama, bergždžia būtų apskritai sieti konkrečią kalbinę grupę su konkrečiu rasiniu tipu jau vien dėl to, kad rasogenezė ir glosogenezė — tai du nevienalaikiai procesai, be to, dar ir varijuojami skirtingų veiksnų. Indoeuropiečių kalbų formavimasis sutapo su tretinių rasogenezės židinių pabaiga ir ketvirtinių pradžia (61, p. 205, 225), taigi jis vyko jau margoje antropologinėje aplinkoje. Pagaliau, jeigu ir būtų buvęs hipotetinis antropologinis tipas, kalbėjęs indoeuropiečių prokalbe ir kūręs visų virvelinės keramikos kultūrų pradinę formą, jį apčiuopti būtų nepaprastai sunku, nes jis plito ne vakuume, o skirtingų rasinių tipų gyvenamuose plotuose. Bet kokio žmonių ekspansija neapsieina be genų fondo mainų tarp senbuvių ir ateivių, taigi rasinis tipas yra istorinė dinamiška kategorija, jo reliatyvus „grynumas“ ir „pastovumas“ galimi tik ypatingos izoliacijos sąlygomis, o Europoje jos bent jau tada, kai formavosi indoeuropiečiai, nebuvo.

Taigi kalbėti apie senųjų indoeuropiečių antropologinį bendrumą galima greičiausiai tik taip, kaip apie indoeuropiečių prokalbę arba bendrąjį virvelinės keramikos kultūros horizontą, — greičiau kaip apie abstrakciją negu apie realybę. Kitaip tariant, galima ir, mūsų manymu, vėl atkurti antropologinį modelį, kuris atspindėtų bendrąsias morfologines ypatybes, bet paliktų pakankamai erdvės ir skirtybėms, neišvengiamoms tokiame plačiame senųjų indoeuropiečių areale ir labai svarbioms nušviesti jau tolesnę atskirų indoeuropiečių grupių istoriją.

Toks modelis išskyla, peržvelgus laivinių kovos kirvių ir virvelinės keramikos kūrėjų kraniologijos medžiagą (54, p. 104—105, 108; 62) ir įsiklausius į kai kurių tyrinėtojų (51, p. 16; 60, p. 361; 63, p. 434; 64, p. 180) apibendrinimus. Pirmiausia krinta į akis griežta tų žmonių dolichokranija — itin pailga smegeninė dėl didelio jos ilgio (dažniausiai 190—200 mm) ir mažoko pločio. Antra esminė savybė — labai didelis smegeninės aukštis. Dėl savotiškos tų trijų smegeninės matmenų kombinacijos senieji virvelinės kultūros atstovai taikliai vadinami archaiškais stenodolichomorvais (59, p. 228). Ir pagaliau trečia itin svarbi savybė — labai griežtas vertikalus profilis (nuolaidi kakta, siaura, veide išsišovusi nosis, smarkiai išvešėjusi jos šaknis) ir klinoprozopija, t. y. ryški horizontali veido profiliuotė (maži skersiniai veido kampai — nazomaliarinis ir zigomaksiliarinis). Atskirų virvelinės keramikos kultūrų atstovų šios savybės nevienodai ryškios, bet jos visada esti, jų modelis akivaizdus. Kaip matome, modeliui nepriklauso tokie požymiai, kaip veido ir jo detalių matmenys, ypač veido plotis, kuris senųjų indoeuropiečių areale buvo labai skirtingas.

Kad suprastume biologinę nurodytų modelio savybių prasmę, būtina nors trumpai sustoti prie svarbiausių europidų rasogenezės momentų. Manoma, kad visa dabartinių europidų įvairovė išsivystė iš bendro protoeuropidinio arba plačiąja prasme kromanjonietiškojo antropologinio tipo (58, p. 346; 59, p. 229; 63, p. 429),

kuris susiformavo ankstyvajame paleolite, kai iš pirminio vakarų rasogenezės židinio išsiskyrė antrinis europidų židyns (61, p. 148). Jį sudarė antropologinių variantų grupė, kurios bendrosios savybės buvo hipermorfiija (masyvumas ir ryškus kaukolės reljefas), ilga dolichokraniška ir aukšta smegeninė, didelių matmenų platus, žemomis akiduobėmis veidas, ryškiai profilijuotas vertikalia ir horizontalia kryptimi. Plisdamas po Europą, Pietvakarių Aziją ir Šiaurės Afriką, kromanjonietiškas tipas kito trejo-pa linkme: mažėjo dauguma smegeninės ir ypač veido matmenų (gracilizacija), žemėjo ir apvalėjo smegeninė (brachikranizacija), bluko akių ir plaukų spalva (depigmentacija). Šie procesai, kurių priežastys gerai nežinomos, jų daug ir jos susipynusios, prasidėjo dar ankstyvajame mezolite, vyko netolygiai ir ne vienu metu (59, p. 229). Jų rezultatas buvo tretiniai rasogenezės židiniai Šiaurės, Vidurio ir Pietų Europoje (61, p. 205–206). Šiaurės, vidurio ir pietų europidai buvo skirtingai pažengę gracilizacijos, brachikranizacijos ir depigmentacijos linkme ir šia prasme sudarė skirtingas požymių kombinacijas. Šiaurės rytų europidai (protonordidai) ilgiausiai išlaikė bendrąsias archaiškąsias protoeuropidų savybes — masyvumą, dolichokraniją ir platų veidą, pietvakarių europidų (protomediteranidų) smegeninė ilgai išliko dolichokraniška, bet juos anksčiau palietė gracilizacija, ypač greitai susiaurėjo veidas, o vidurio europidai (protodinaridai ir protoalpinai), priešingai, išsiskyrė labai pažengusia brachikranizacija — suapvalėjusi jų smegeninė derinosi su smarkiau ar menkliau susiaurėjusiu veidu. Šių kitimų, antropologijoje vadinamų epochiniais, tempus ir seką galėjo veikti ir atranka, taikantis žmogui prie įvairiausių gamtos sąlygų. Kraniologinius požymius atranka daugiausia veikė ne tiesiogiai, o tarpiskai — per ryšį su kitomis gyvybiškai svarbiomis organizmo morfologinėmis ir fiziologinėmis ypatybėmis (65, p. 276). Epochinius kitimus galėjo modifikuoti ir automatiniai genetiniai procesai, vykstantys dėl vienos ar kitokios žmonių grupių izoliacijos. Išsiskyrusios, kurį laiką pabuvusios izoliuotos ir įgavusios savitų ypatybių, žmonių grupės migruodavo, maišydavosi, keisdavosi genais, atsirasdavo naujų požymių kombinacijų, naujų antropologinių tipų. Tai ir yra rasogenezės esmė. Susekti, kada ir konkrečiai kaip tie rasogenezės faktoriai veikė, nelengva. Būtina turėti dominančios teritorijos ir jos kaimyninių sričių vertikalų (istorinį) ir horizontalų (geografinį) antropologinį pjūvį.

Grįžtant prie senųjų indoeuropiečių antropologinio modelio, darosi aišku, kad jame jungiasi daugelis savybių, kurios buvo būdingos protoeuropidiniams, arba plačiau prasme kromanjonietiškam, tipui (63, p. 427–428). Kartu su virveline keramika archaiškosios jo savybės paplinta prabaltų, pragermanų ir prslavų areale, ima jame vyrėti. Šio reiškinių priežastys galėtų būti dvi: arba dėl kažkokių biosocialinių veiksnių atsiradusi archa-

iško protoeuropidinio tipo persvara vietoje, arba jo invazija iš svetur.

Pirmąją tikimybę siūlo tas faktas, kad senųjų indoeuropiečių arealo pakraščiuose (pvz., Rytų Pabaltijyje) šio tipo būta jau nuo mezolito. Antai Zveiniekų (Latvija) V—IV tūkstantmečio pr. m. e. kapinyne palaidotų žmonių dolichokraniškas variantas (54, p. 26) yra jam labai artimas, o ir mezolitinis Kirsnos žmogus iš Lietuvos (66), nors siauroko veido, turėjo daug protoeuropidinių savybių. Ankstyvojo neolito Narvos kultūros žmonės Zveiniekuose turėjo dominuojantį dolichokranišką vidutiniaveidį komponentą (54, p. 52), kuris iš esmės yra toks pat kaip ir Zveiniekų mezolito žmonių. Tik neaišku, kas lėmė tai, kad šis archaiškas, brachikranizacijos visai nepaliestas, o gracilizacijos menkai tepaliestas komponentas, įsitvirtinant virvelinei keramikai, ėmė vyrėti.

Antrąją galimybę M. Gimbutienė (24) grindžia trimis stepių (arba pasak jos, — kurganų) žmonių bangomis į senąją ikiindoeuropietiškąją aplinką. Iš tikrųjų pietų Rusijos ir Ukrainos masyvių archaiškų europidų (senosios duobinės ir katakombinės kultūros atstovų) antropologinė įtaka susekama Dunojaus baseino neolito žmonių fiziniam tipui, tačiau, einant į vakarus, ji veikiai silpsta ir nepasiekia Vidurio Europos, konkrečiai — vidurio Vokietijos (58, p. 345). Kiek tokių bangų būta ir ar su visomis indoeuropietiškosios kultūros bangomis susijęs masiškas žmonių kraustymasis, — tai jau atskiri klausimai. Vis dėlto antropologijos medžiaga rodo, kad senųjų indoeuropiečių areale tokių persikėlimo stuktelių (reperkusių) būta. Plisdami ir įsiurbdami subtrato fizinių savybių, besiformuojantys indoeuropiečiai jau iš pat pradžių buvo ne vienalyčiai, o sudarė giminių europidinių antropologinių formų ratą (60, p. 377).

Greičiausiai abi nurodytos galimybės yra vienodai realios. Jeigu kalbėsime apie Rytų Pabaltiją, tai keletas nors ir nežymių atėvių reperkusijų, galimas daiktas, taip paveikė iki tol buvusį gana mišrų senųjų gyventojų genų fondą, jog persvėrė panašus į atėvių, bet Pabaltijyje taip pat senas protoeuropidinis komponentas. Toks galėjo būti Pabaltijo suindoeuropietinimo mechanizmas.

B. Prabaltai ir baltai

1. Baltų arealas toponimijos duomenimis

Baltų gentys per istoriškai palyginti neilgą laikotarpį paplito didžiuliuose Rytų Europos plotuose. Jų apgyvento arealo ribos greta kitų mokslo sričių gali būti nustatomos ir remiantis kalbos duomenimis, pirmiausia ir svarbiausia — baltiškų kilmės vietovardžių geografija.

Baltiškios kilmės vietovardžių esama ne tik etnografinėje Lietuvoje. Tai pastebėta jau senokai — XIX a. viduryje (67). Vėlesni tyrimai tai visiškai patvirtino (68—71). K. Būgos darbai (žr. p. 23) ir ypač V. Toporovo ir O. Trubačiovo tyrimai, apibendrinti knygoje „Aukštutinės Padneprės hidronimų lingvistinė analizė“ (72), gana tiksliai nustatė ir šių baltiškų vietovardžių arealą. Tiesa, jo atskirų dalių ribos vis dar kėlė, kartais ir dabar tebekelia tam tikrų abejonių. Galutinai joms nustatyti dar reikės nemaža pastangų ir ateityje.

Bene labiausiai diskutuotinos šio arealo šiaurės ribos. Iš R. Agejevos ir kt. darbų matyti, kad baltiškios kilmės vietovardžių gali būti ir gerokai šiauriau, negu manyta iki šiol, — gal net iki Ilmenio ežero. Antai Ilmenio ežero intakų bei gretimų teritorijų upių bei ežerų vardai Явонь (plg. lie. *Jevónis*), Пола (plg. lie. *Palà*), Собо (plg. lie. *Savistas*) ir kt. įtariami galintys būti baltiškios kilmės (73). Reikia tikslinti ir rytų bei pietryčių šio arealo ribą, t. y. Kalugos, Oriolo, Kursko srityse ir Seimo baseino regione. Pietų ribos jau, galima sakyti, visiškai nustatytos O. Trubačiovo darbe „Dešiniakrantės Ukrainos upių vardai“ (74, p. 284—285). Šio autoriaus tyrimų duomenimis, baltiškios kilmės hidronimų arealo pietų riba eina Pripetės baseino dešiniųjų intakų aukštupiais (74, p. 285). Gana preciziškai arealas iš šiaurės rytų apibrėžtas V. Sedovo (75) ir ypač V. Toporovo darbuose (76—80). Išsamiai santykį tarp baltiškojo ir slaviškojo bei finougriškojo elemento arealo šiaurės rytuose išanalizavo V. Toporovas straipsnyje „Senoji Maskva baltų perspektyvoje“ (81). Iš šių darbų matyti, kad baltų toponiminio arealo riba šiaurės rytuose eina maždaug tokia linija: Kalininas, Ivankovo bei Istros vandens saugyklos, rytinės Maskvos prieigos, Maskvos upė iki jos įtekėjimo į Oką (81, p. 3). Arealo pietvakarių riba nustatyta nevysiškai tiksliai. Dabar galima manyti, kad būtų pamato vesti ją nuo pietinių Pripetės intakų toliau į vakarus Bugo upe (iki įtekėjimo į Vyslą) bei Narevo kairiųjų intakų aukštupiais. Taip elgtis leistų V. Toporovo konstatuotas bene piečiausiai esantis įtvingiškas upės vardas *Krzna* (Bugo kairysis intakas) — iš * *Kirsna*, plg. lie. (jotv.) *Kirsnà*, pr. (jotv.) *kirsnan* „juodas“ (82) — bei to paties autoriaus aptikti baltiškios kilmės Aukštutinio Narevo hidronimai. Neabejojama, kad vakaruose baltiškų vietovardžių esama iki Vyslos. Jų buvimas į vakarus nuo šios upės tam tikra prasme tebėra problemiškas (83). Bene pirmasis, pastebėjęs baltiškų (prūsiškų) vietovardžių pėdsakų į vakarus nuo Vyslos, buvo F. Lorenas (84; 85 ir kt.; žr. 83, p. 264). Vėliau šią problemą kėlė L. Kilianas (86 ir kt.; žr. 83, p. 265—266), H. Krajė (87) ir kt.

Mūsų laikais baltiškų vietovardžių gana toli į vakarus nuo Vyslos (Pamario, Meklenburgo, Olštino, Riūgeno ir kt. srityse) hipotezę mėgino pagrįsti vokiečių kalbininkas H. Salis. Daugely-

je darbų (88—90 ir kt.; žr. 89, p. 450) jis įrodinėjo, kad baltiškų vietovardžių į vakarus esama netgi palyginti daug. Prieš šią H. Salio hipotezę griežtai stoji kai kurie vokiečių lingvistai, ypač T. Vitkovskis (91; 92). Greta lingvistinių prieštaravimų jis atkreipė dėmesį ir į tai, kad vietose, kur H. Salis spėja galint būti baltiškios kilmės vietovardžių, baltams skirtinos archeologinės kultūros nerasta.

H. Salio hipotezę, tik kitaip ją interpretuodamas, vėliau parėmė V. Toporovas (93; 94). Jo nuomone, daugelis tokių vietovardžių, dėl kurių baltiškumo kyla abejonių, iš tiesų baltiškais gali būti laikomi tik tam tikra prasme, t. y. jie esą iš tų laikų, kai baltų ir slavų kalbos dar nebuvusios pakankamai išsidiferencijavusios, ir todėl klausimas dėl tokių vietovardžių baltiškumo ar slaviškumo būtų tiesiog nekorektiškas (94, p. 104). Antra vertus, V. Toporovas neabejoja, kad į vakarus nuo Vyslos yra ir aiškių baltiškų (prūsiškų) vietovardžių, nors ir pabrėžia, kad jų galutinė interpretacija ir vakarų ribos nustatymas šiuo metu būtų sunkiai įmanomas (83, p. 268). Kiek neaiški ir baltiškų vietovardžių tarp Vyslos ir Elbės chronologija (83, p. 268).

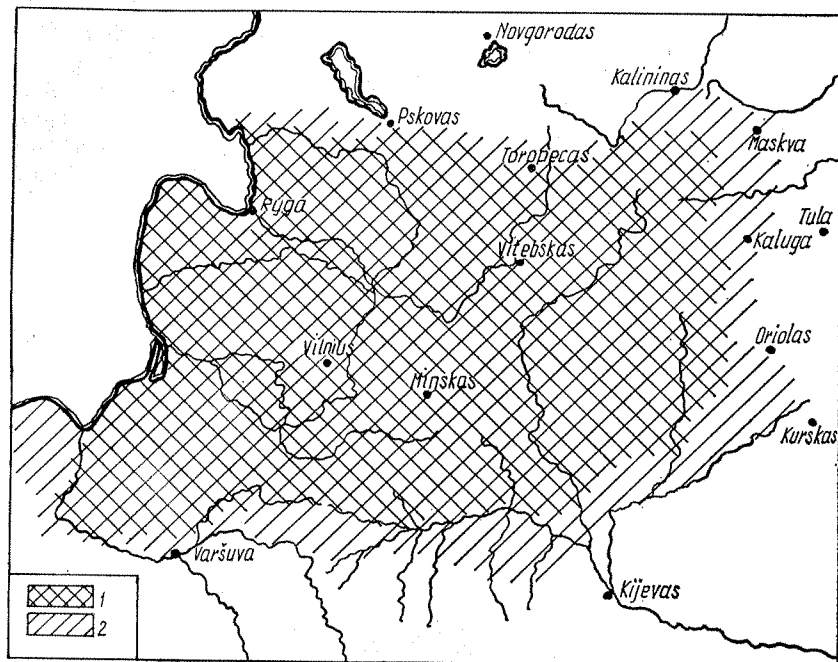
Nemaža papildomų duomenų apie prūsiškų vietovardžių vakarų ribą paskutiniu metu pateikė B. Braueris monografijoje „Prūsų gyvenvietės į vakarus nuo Vyslos“ (95; 83, p. 268—273).

Remiantis kalbos tyrimų rezultatais, galima brėžti apytiksliai tokių baltiškų vietovardžių paplitimo arealą: Latvijos—Estijos siena, Pskovas, Toropėcas (ar kiek šiauriau, gal net iki Ilmenio ežero), Kalininas, Ivankovo vandens saugykla, rytinės Maskvos prieigos, Maskvos upė iki jos įtekėjimo į Oką, Kaluga, Oriolas, Kurskas, Seimo baseinas, Pripetės baseinas (su dešiniaisiais intakais), Bugas, Vysla ir kiek į vakarus nuo jos (pav. 2).

Konstatavus tokių didžiulį baltiškų vietovardžių (daugiausia hidronimų) arealą (dėl jo dar žr. 96; 97), pastebėtina, kad daugeliu aspektų jis nevienalytis. Pirmiausia jame skirtinos pagrindinės, etnochronologine (iš dalies ir geografinė) prasme centrinės sritys, apimančios Nemuno, Berezinos, iš dalies Vidurinio Dnepro, Dauguvos, Sožo, Desnos, Pripetės (kairiakrantės) baseinus (72, p. 229—242; 74, p. 284—285). Daug kur šiose srityse baltų etnosas yra labai senas: baltai jose yra autochtonai nuo II tūkstantmečio pr. m. e. pradžios, kitur — nuo vidurio ar kiek vėlesnių laikų. V. Toporovo ir O. Trubačiovo nuomone, nuo pačių seniausių laikų, kurie tik prieinami lingvistinei kontrolei, svarbiausias Aukštutinės Padneprės etnis elementas buvo baltai (72, p. 232).

Įsitvirtinę ir ilgesnį laiką pastoviau gyvendami šiose teritorijose, baltai ribojosi ir palaikė nuolatinius kontaktus su kaimynais slavais, indoiranėnais, germanais, finougrais. Ir ne tik palaikė kontaktus, bet, matyt, ir sparčiau ar lėčiau smelkėsi į kai kurių jų žemes. Taip iš tiesų galėjus būti patvirtina ir kalbos duomenys.

Iš Latvijos, Volgos—Okos tarpupio, rytinių Aukštutinės Padnėpės teritorijų vietovardžių, daugiausia hidronimų, analizės matyti, kad čia baltai, palyginti su įvairiomis autochtonų finougrių tautomis, yra ateiviai. Antai, kaip rodo J. Endzelyno (98, p. 254—256), K. Būgos (99, p. 556—558, 560—563, 612—628, 643—648), M. Rudzytės (100), A. Breidako (101—103) ir kt. tyrimai, Latvi-

2 pav. Baltiškų vietovardžių paplitimas Europoje: 1 — pagrindinis baltiškios hidronimijos arealas, 2 — baltiškų hidronimų arealo periferinės arba abejotinos sritys (aut. A. Vanagas)

joje yra daugybė finougriškos kilmės vietovardžių. Tai visiškai suprantama, nes iki šių dienų Latvijoje tebegyvena finougrių šeimos tautelė — lybiai, praeityje užėmę nemažą Latvijos teritorijos dalį (104). Atėję į šiauriau esančias finougrių žemes, baltai patys ištirpo tarp vietinių gyventojų, o kitur, tarp jų ir Latvijoje, iš dalies gal ir Lietuvoje, asimiliavo finougrius (105; 106, p. 61).

Į finougrių gyvenamas teritorijas baltai gerokai pasislinko šiaurės rytuose ir rytuose. Tai labai aiškiai matyti iš Volgos—Kliazmos tarpupio pavyzdžio. V. Toporovas (80; 81), V. Sedovas (107) ir kt. įrodė, jog šių vietų baltiškasis etnosas buvo ištiesai galindiškas. Galindų centras, kaip žinoma, buvo į pietus nuo

Prūsų. Dalis galindų dėl tautų kraustymosi patraukė į rytus, o paskui — į šiaurę (108, p. 232; 107, p. 136—137), kol pasiekė Maskvos apylinkes, kur juos jau mini rusų metraščiai — 1058, 1147 m. (81, p. 12). Kad baltai čia yra ateiviai, rodo Troicos radiniai — šios vietos archeologinė kultūra yra trijų svarbiausių sluoksnių: seniausioji — finougriška, vidurinė — baltiška, o naujausioji — slaviška (109, p. 94—98; 110, p. 72—79). Šią išvadą paremia ir kiti archeologijos bei istorijos duomenys (111, p. 14—23).

Matyt, ir kai kurios kitos marginalinės baltų hidroniminio arealo teritorijos yra vėlesnis baltų migracijos iš pagrindinio masovo rezultatas. Vadinasi, baltų paplitimo maksimalus plotas, nustatomas pagal jų hidroniminį ar apskritai toponiminį arealą, iš tiesų daugeliu atvejų tėra skirtingų chronologinių epochų buvusių situacijų projekcija į vieną plokštumą. Iš tikrųjų šis arealas, matyt, niekada nebuvo pastovus, visą laiką kito: pradžioje galbūt daugiau plėtėsi, vėliau — siaurėjo. Nors galėjo būti ir įvairių kitokių, daug sudėtingesnių situacijų. Nepaisant to, tam tikra minėto arealo dalis, kurią sąlygiškai galima vadinti centrine, ilgą laiką (matyt, nuo baltų paplitimo pradžios) buvo pakankamai stabili. Ji ir yra tas baltų etnoso lopšys, kuriame vėliau gimė ir formavosi visos baltų etninės grupės ir tautos, tarp jų ir lietuvių tauta.

Lingvistiniu požiūriu baltų arealo pagrindinis plotas pirmiausia skiriasi dideliu archaiškumu: jame, palyginti su kitomis Europos teritorijomis, koncentruojasi labai daug vadinamųjų senųjų indoeuropietiškių hidronimų (96, p. 119—121; 97, p. 129—134, 141—143; 112—114). Tai rodo, jog senoji baltų hidronimija formavosi pamatu tokių indoeuropietiškių dialektų, kurie rutuliodamiesi buvo palyginti nedaug nutolę nuo indoeuropiečių prokalbės.

Antra, kas būdinga visam pagrindiniam baltų arealo plotui, yra gana tolygus senųjų indoeuropietiškių hidronimų pasiskirstymas. Tai tinka ne tik dabartinėms baltų žemėms (Lietuvai, Latvijai), bet ir buvusioms jų teritorijoms — Ryprūsiams, vadinamiesiems Dnepro (t. y. rytų bei pietryčių) baltams ir kt. (96, p. 119—121; 97, p. 129—134, 141—143; 112—114). Iš to plaukia išvada, kad pagrindinio baltų arealo hidronimija formavosi dar palyginti vientisu (kaip minėta, ir gana archaišku) pamatu.

Tačiau baltų arealo hidronimijos vientisumo negalima absoliutinti ar perdėti. Kai kalbama apie gana vientisą baltų arealo hidronimijos leksinį, darybinį ar kt. pamatą, turima galvoje daugiausia jos seniausioji dalis, branduolys. Šiaip jau baltų toponimijos plotas turbūt nuo pat pradžių turėjo arealinės diferenciacijos požymių. Šį baltų toponiminio arealo bruožą yra pastebėję ir analizavę daugelis tyrinėtojų: K. Būga (žr. p. 23), V. Sedovas (75; 110; 111), V. Toporovas (76—81; 115) ir kt. Ypač daug dė-

mesio šiai temai skirta V. Toporovo ir O. Trubačiovo knygoje „Aukštutinės Padneprės hidronimų lingvistinė analizė“ (72, p. 236–241). Lietuvių hidronimų arealiniai aspektai išryškinti taip pat gana išsamiai (116, p. 282–284, 389–423; 97, p. 124–138).

Viso baltiškų vietovardžių paplitimo ploto arealinė analizė rodo, kad, be tų baltų dialektų, kurie išliko iki šiol (lietuvių ir latvių kalbos), paliko kalbos paminklų (prūsų kalba), kurie paminėti istoriniuose dokumentuose (kuršių, žiemgalių, sėlių, jotvingių ir kt. kalbos), rytuose dar galėjo būti ir ypatinga, skirtinga nuo visų čia išvardytų baltų dialektų grupė. Prie šios išvados minėtame veikalė yra priėję V. Toporovas ir O. Trubačiovas: „Tai dar kartą rodo, jog būtų naivu tapatinti išnykusius Padneprės baltų dialektus su kuria nors konkrečia Pabaltijo kalba; todėl reikia manyti, kad Padneprėje buvo ypatinga baltų dialektų grupė“ (72, p. 240).

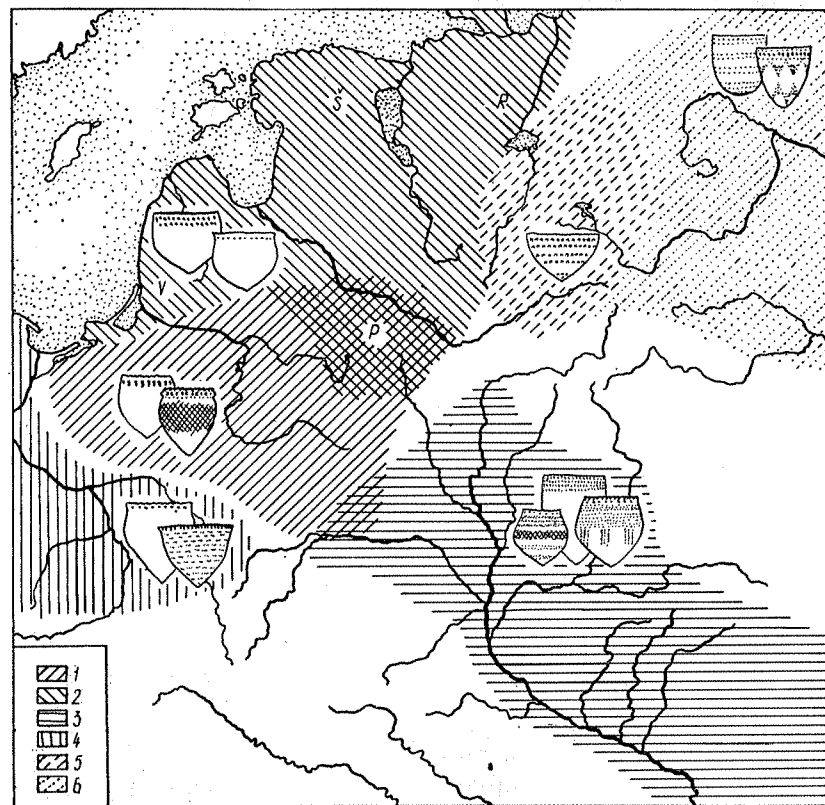
Baltų arealo skirtybės, suprantama, gali būti įvairios kilmės. Dalis jų gali būti vėlesnės, atsiradusios dėl pačių baltų migracijos, maišymosi ar kt. Kitos jų šaknys, matyt, siekia labai senus laikus, kai pagrindinis baltų arealas tik formavosi. Šios daugeliu atvejų gali būti užuomazga tų dialektinių ypatybių, kurios sudarė pamatą vėliau išsikristalizuoti atskiriems baltų dialektams (kalboms) ar tų dialektų (kalbų) grupėms.

2. Archeologinės kultūros

Baltų susidarymo pradžią archeologai sieja su virvelinės keramikos kultūros paplitimu Pabaltijyje. Tačiau negalima sakyti, kad ateiviai jau būtų baltai. Tai buvo senieji indoeuropiečiai, kurie šiose žemėse susitiko su vietos gyventojais, lėmusiais baltų susidarymo procesą. Per kelis tūkstantmečius nuo pirmųjų gyventojų pasirodymo Pabaltijyje persirito bent kelios kultūrinės bangos, kol apie mezolito vidurį (VII–V tūkstantmetis pr. m. e.) susidarė du pastovūs ilgalaikiai kultūriniai junginiai: pietuose — mezolitinė Nemuno kultūra, vėliau virtusi neolitine, šiaurėje — mezolitinė Kundos kultūra, vėliau peraugusi į neolitinę Narvos kultūrą.

Nemuno kultūra buvo paplitusi pietų Lietuvoje, dabartinėje Kalingrado sr., užgriebė šiaurės rytų Lenkijos dalį, pietuose — Baltarusijoje — pleištu siekė Pripetę, o rytuose ribojosi su Dnepro baseino kultūromis. Pagrindiniai mezolitinės Nemuno kultūros dirbinių tipai yra episvidriniai bei epimadleniniai strėlių antgaliai (paleolito palikimas), lancetinio tipo strėlių antgaliai ir ovaliniai kirveliai (Maglemosės kultūros įnašas), įvairūs mikrolitai, t. y. įstatomieji ietigalių ašmenėliai, trapecijos ir kt., būdingi iš pietų

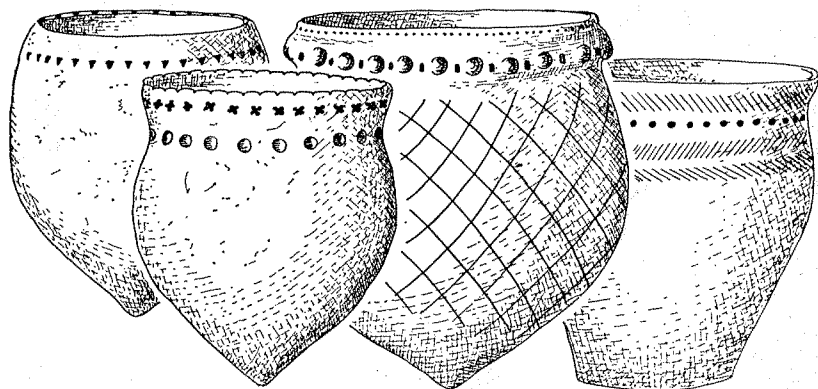
plaukiančioms įvairioms kultūroms. Kadangi pavienių elementų galima rasti skirtingose mezolito kultūrose, tai archeologinėje literatūroje Nemuno kultūrą kartais mėginama pritempti tai prie vienos, tai prie kitos kultūros. Todėl taip svarbu nagrinėti ją kaip visumą, paplitusią tam tikroje teritorijoje (117, p. 125–152; 118, p. 65–76). Nemaža Nemuno baseine ištirtų stovyklų rodo, kokia

3 pav. Šiaurės rytų Europos ankstyvojo neolito kultūros: 1 — Nemuno, 2 — Narvos (V — vakarinis, S — šiaurinis, R — rytinis, P — pietinis variantas), 3 — Dnepro—Doneco, 4 — Lenkijos „šukinė“ — Dnepro—Elbės, 5 — Valdajaus, 6 — Volgos aukštupio (pagal įvairius autorius, papildė R. Rimantienė)

pastovi (pav. 3) buvo ši kultūra ir kaip mažai kito laikui bėgant. Ir IV tūkstantmetyje pr. m. e. ji nejučiomis virto neolitine Nemuno kultūra (119; 120, p. 42–46; 121; 122, p. 112–125): tie patys gyventojai ėmė gamintis pirmuosius puodus. Neolito pradžioje titnago inventorių beveik nepakito, tačiau dirbinių formos grei-

tai ėmė prastėti — dėmesys, matyt, nukrypo į naująjį atradimą — keramiką. Pasiiekus tam tikrą kultūros raidos laipsnį, keramika pradėdama gaminti visur — tai dėsninga. Pirmieji Nemuno kultūros puodai (pav. 4) lipdyti iš molio juostų su gausiomis augalų priemaišomis. Tai puodynės storu smailiu dugniuku ir beveik stačiomis sienelėmis; kaklelis kartais truputį įgaubtas ar kiek

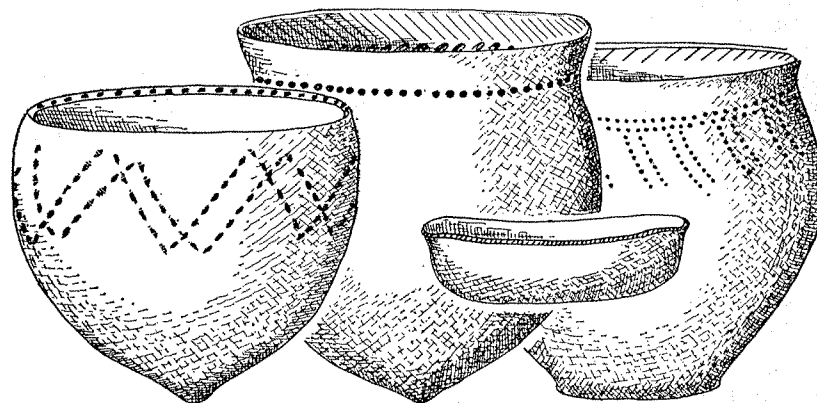

4 pav. Neolitinės Nemuno kultūros pagrindiniai puodų tipai

atloštas. Paprastai jų aukštis didesnis už plotį. Ornamentų būna tik ant kaklelio, labai primityvių: įspaudėlių nusmailintu arba nulaužtu pagaliuku, dažnai primenančių žvėrių pėdeles, trikampių, apskritų duobučių. Viduriniame neolite (apie III tūkstantmečio vidurį) laikytasi tų pačių ankstyvojo neolito tradicijų. Toliau vartojami panašaus tipo titnago dirbiniai, išlieka ir ta pati pagrindinė puodo forma, tik ornamentika darosi sudėtingesnė. Būdingas naujas šio laikotarpio bruožas — savitas puodo kaklelio profilis, su gumburėliais, išspaustais iš vidaus. Bet šalia senų formų kaip tik tada atsirado ir kitų elementų, nešamų naujai besiskverbiančių srovių, prie kurių dar grįšime.

O šiaurės Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje mezolito viduryje buvo susidaręs savitas skirtingas kultūros židynys, vadinamas Kundos kultūra. Jai ypač būdingi įvairūs kaulo bei rago dirbiniai ir labai negausus, neįvairus titnago inventorių (123—125). Jos šaknys siekia vėlyvojo paleolito bei ankstyvojo mezolito pietinio Baltijos pajūrio kultūras (svarbiausi elementai iš Svidrų ir Maglemosės kultūrų), tačiau atskira kultūra susidarė tik mezolito viduryje, kai šalia senųjų dirbinių tipų atsirado savitų, tik šiai kultūrai būdingų, paplitusių tam tikroje Kundos kultūros teritorijoje. Tačiau ir tada ji nebuvo vienytytė: šiaurėje (Estijoje) šalia pagrindinio kaulo dirbinių komplekso randama, pvz., episivdrinių strėlių antgalių tipų, bet jų kilmės greičiausiai reikia ieškoti ne

pietų Lietuvoje, o Valdajaus srityje, iš kur buvo įsigabenas Estijai trūkstamas ir geras titnagas. Iš Ladogos bei Onegos ežerų srities plaukė naujos medžiagos ir naujos dirbinių formos: skalūno dirbiniai net iš dalies gludintu paviršiumi. O pietuose — Latvijoje ir šiaurės Lietuvos pakraštyje — Kundos kultūra liko, galima sakyti, vien kaulo bei rago kultūra.

5 pav. Narvos kultūros pagrindiniai puodų tipai

Visoje paplitimo teritorijoje Kundos kultūra nepastebimai peraugo į neolitinę Narvos kultūrą, kurioje atsirado primityvios keramikos (pav. 5). Ji daug kuo primena Nemuno kultūros keramiką. Tai irgi puodynės smailiais storais dugnais ir plokšti dubenėliai-šviestuvai, tik pagrindinės priemaišos molio masėje yra grūstos sraigės, puodai mažesnių proporcijų — aukštis lygus pločiui. Ornamentuotas taip pat tik kaklelis įvairiais paprastais įspaudėliais, duobutėmis. Narvos kultūra buvo paplitusi (pav. 3) nuo Baltijos pajūrio vakaruose iki Nevelio ežeryno (Pskovo sr.) rytuose. Tokiame dideliame retai gyvenamame plote, suprantama, ji negalėjo būti vienytytė. Archeologinėje literatūroje jos variantai kartais mėginami vadinti atskirais vardais, ir atsiranda tokių tariamų kultūrų pavadinimų, kaip Sarnatės, Uosos, Usviatų, Krivinos ir kt. Tačiau atskiromis kultūromis jų negalima laikyti. Bendrais bruožais Narvos kultūrą galima suskirstyti į 4 variantus: vakarinį, šiaurinį, rytinį ir pietinį (pav. 3). Lietuvos vakaruose — pajūryje ir greičiausiai Nemuno deltoje — buvo paplitęs vakarinis variantas, kurio būdingiausi paminklai Lietuvoje tirti Šventojoje (pvz., 1B, 2B, 3B, 4B, 6-a, 23-a gyvenvietės) (122, p. 125—143; 126), Latvijoje — Sarnatėje (127).

Pietinis variantas iš tikrųjų yra platus abiejų — Nemuno ir Narvos — kultūrų susikirtimo ruožas; jis paplitęs šiaurės rytų Lietuvoje (128—130) bei šiaurės vakarų Baltarusijoje beveik iki

Minsko pietuose (120, p. 76—77), kur Narvos kultūrai ypač ryški Nemuno kultūros įtaka. Skirtingai negu kitose Narvos kultūros srityse, čia randama daug titnago dirbinių, nors jis ir įvežtinis. Kaliningrado sr. pietuose, pvz., Cedmaro (Serovo) gyvenvietėje prie Astraviškių ežero (131; 132) Narvos kultūros įtaka taip pat ryški, nors ji plaukė greičiausiai iš Nemuno deltos. Tai rodytų, kad ir vakarinis, ir pietinis Narvos kultūros variantas giminiškas su Nemuno kultūra.

Tuo pačiu metu Europos rytuose (pav. 3), kur vėliau paplito baltų virvelinės keramikos kultūros gentys, ankstyvajame neolite gyveno taip pat giminiškų kultūrų atstovai: Valdajaus srityje — vadinamoji Valdajaus kultūra (133), toliau į rytus pereinanti į Volgos aukštupio kultūrą (134, p. 36—39). Dnepro vidurupyje buvo paplitęs Dnepro—Doneco kultūrai artimas Strumelio—Gastiatino variantas (135). Greičiausiai iš šios kultūros į Pabaltijį atėjo impulsas pradėti gamintis keramiką. Dnepro—Doneco kultūra užkliudė ir Baltarusijos pietryčius. Lenkijos šiaurės rytuose, toliau į pietus nuo Nemuno kultūros srities, buvo paplitusi sąlygiškai vadinama „šukinė“ (Dnepro—Elbės) kultūra (136; 137), artima Dnepro—Doneco kultūrai.

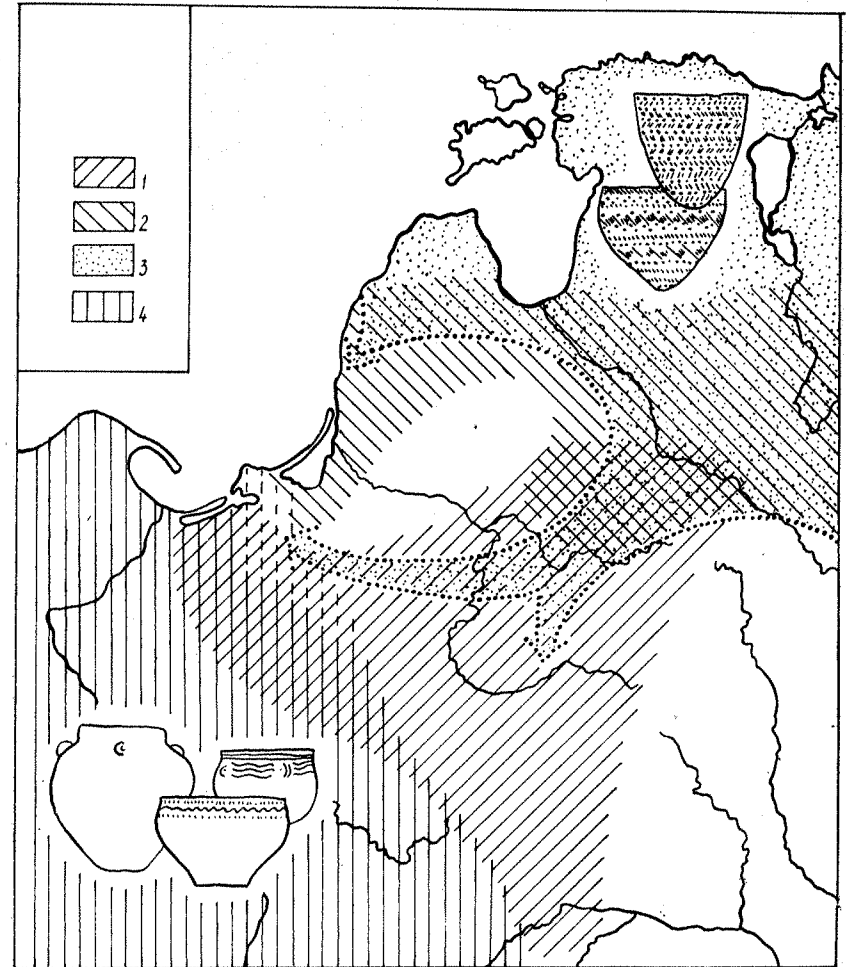
Naujų kultūrų įtaka šiai ilgalaikei sanklodai prasidėjo staiga viduriniame neolite, t. y. apie III tūkstantmečio pr. m. e. vidurį, iš visų pusių (pav. 6). Iš šiaurės rytų pajudėjo šukinės duobelinės keramikos kultūros gyventojai. Manoma, kad į dabartinę Estiją nuo Ladogos bei Onegos ežerų pakrančių juos pastūmė didelės šių ežerų transgresijos, nes ankstyvojo neolito gyvenviečių ir dabar ten randama tik po storais nuosėdų sluoksniais.

Šukinės duobelinės keramikos kultūra (138) yra visiškai kitokia: jos puodai apvaliais arba smailiais tuščiaaviduriais dugniukais, sienelės iki pat viršaus tiesios, visas paviršius gana vienodai padengtas šukučių įspaudų bei duobučių juostomis. Skiriasi ir titnago inventoriūs — rombiniai arba pailgo lapo pavidalo antgaliai — bei akmens dirbiniai: skalūno skobteliai, peiliai. Tai visai nauja, negiminiška kultūrų grupė, kurią paliko finougrių gentys. Tai patvirtina nors ir negausūs antropologijos duomenys — kapuose rastos rytietiškų bruožų kaukolės.

Šios kultūros gyventojai buvo labai ekspansyvūs. Dabartinėje Estijoje jie įsitvirtino galutinai ir visai nustelbė senuosius vietos gyventojus. Toliau į pietus — šiaurės Latvijoje — senoji kultūra ilgai ir intensyviai maišėsi su naująja, ir susidarė labai įvairių variantų (pvz., vadinamieji Piestinio tipo, Zvidzės tipo ir kt.). Mišrus jų ir antropologinis tipas rodo, kad turėjo atsikelti nemaža naujų gyventojų.

O pietvakarių Latviją ir šiaurės vakarų Lietuvą pasiekė tiksliai atskiros nedidelės svetimos gimininės bendruomenės, ir tai daug vėliau — vidurinio neolito pabaigoje. Apie III tūkstantmečio pr. m. e. vidurį pietų Latvijoje ir Lietuvoje pasirodė vos vienas kitas

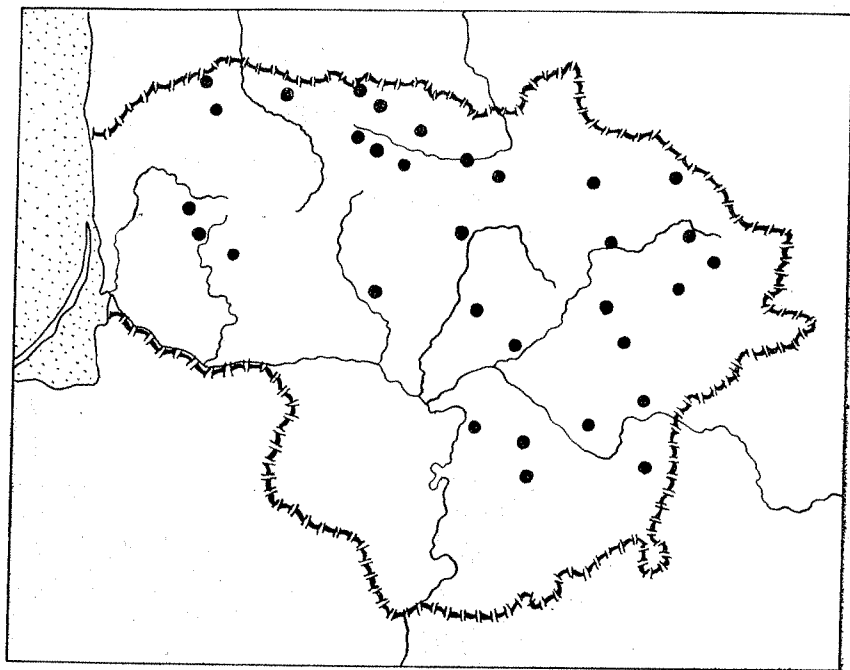
anos kultūros skalūno dirbinys — gal pačių to meto pirklių atgabentas, o gal patekęs per tarpininkus. Tačiau tikra mainų prekyba užvirė tiksliai III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigoje: finai susidomėjo gintaro papuošalais, o mūsų gyventojai — dailiais žaliojo skalūno dirbiniais. Buvusius mainų bei prekybinius ryšius rodo tuo metu atsiradusios gintaro dirbtuvės (pvz., Sventosios 23-oje

6 pav. Vidurinio neolito kultūrų paplitimas Rytų Pabaltijyje: 1 — Nemuno, 2 — Narvos, 3 — šukinės duobelinės keramikos kultūra ir jos plitimo keliai, 4 — rutulinių amforų kultūra (pagal R. Rimantiene)

gyvenvietėje ir gyvenvietėse prie Lubanos ežero Latvijoje), paslėpti vienodų gintaro ruošinių lobiai (Sventosios 24-ame ir

30-ame plote). Mainams gamino labai paprastus papuošalus — daugiausia apskritas sagutes ir trapecinius kabučius, — kuriuos išgabendavo net į Suomiją ir Kaliningo sritį. Lietuvoje finougriškos kultūros plitimą galima pasekti pagal prekybos kelius — pajūriu ir rytine Šventosios upe, toliau į pietus gal Jiesia bei kitomis upėmis iki Kaliningrado srities. Kartu su mainų objektais plito

7 pav. Finougriškų vietovardžių paplitimas Lietuvoje (pagal A. Vanagą)

ir šukinė puodų ornamentika. Tai irgi pastebima daugiausia tik prie minėtų pagrindinių mainų bei prekybos traktų. Bet ir šukinių ornamentu papuošti puodai liko senųjų — Narvos ar Nemuno — kultūros tipų.

Siaurės rytų Lietuvoje, kaip ir pietryčių Latvijoje (ir, be abejo, Mūšos—Nemunėlio baseine), bendravimas buvo kiek kitoks. Smulkių finougriškų upėvardžių paplitimas (pav. 7) rodo, kad čia turėjo būti įsikūrusios ir nedidelės šeiminės ar gimininės bendruomenės. Nesulietuvinti vietovardžiai liudija, kad tos bendruomenės buvo uždaros ir svetimos vietos gyventojams. Tačiau šie, matyt, vesdavo ateives, ir jos lipdydavo puodus kaip mokėjo. Pavyzdys galėtų būti Kretuono 1A gyvenvietės radiniai (139; 140): joje šalia vietinių kaulo bei rago dirbinių tipų bei vietinės kera-

mikos rasta ir ryškių šukinės duobelinės keramikos maždaug dešimties puodų šukių. Ir pagaliau — mišrus antropologinis tipas Kretuono 1B gyvenvietės kapinyne. Tuos mišriuosius gyventojus vietiniai greičiausiai jau traktavo kaip savus. Galbūt tokias mišrias vedybas atspindi ir Kreičių kapinyne Latvijoje, netoli Ludzos, antropologijos medžiaga. Čia visos iširtos vyriškos kaukolės buvo europidų, o moteriškos — mongolidžių (54, p. 68—69). Tačiau tai galėjo būti ir atsitiktinumas, nes tyrimams tiko tik nedidelė kaukolių dalis.

Kiek nuošaliau nuo šio spėjamo finougrių trakto beveik nepaliesta liko rytinė Nemuno kultūros dalis. Importinių dirbinių čia reta: matyt, gyventojai neturėjo kuo privilioti šiauriečių. Maža ir iš finougrių srities atsineštų elementų. Retkarčiais puoduose pasitaiko šukinis įspaudėlis, rombinių strėlių antgalių, tačiau apskritai viduriniame neolite gražiausiai buvo laikomasi vietos tradicijų, neužmirštama nors ir primityvi vietinė ornamentika.

Taigi archeologijos duomenys tuo tarpu neleidžia teigti, kad Lietuva kažkada ištiesai buvo gyvenama finougrių — galėjo būti tik palyginti nedidelių jų salelių. Jie nebuvo ir pirmieji šio krašto gyventojai, kaip tvirtinama ankstesnėje literatūroje.

Tuo pačiu metu į pietvakarius nuo Lietuvos susidarė savitas rutulinių amforų kultūros židynys. Ši kultūra buvo paplitusi Vidurio Europos šiaurėje — tarp Elbės ir Dnepro vidurpio (137), skirstoma į 3 dideles grupes, iš kurių mūsų teritoriją tepalietė rytinė grupė. Svarbiausi dirbinių tipai buvo rutulinės amforos dažnai su 4 ašomis ant petelių ar kaklelio ir gilūs dubenys, daugiausia padabinti pailgais įspaudėliais, rečiau — virvelėmis. Būdingi juostuoto titnago kirviai, nėra kovos kirvių, gyventojai puošėsi gintaro ir perlamuto papuošalais. Mirusiuosius paprastai laidodavo iš akmenų sustatytose dėžėse (megalitiniai kapai) su labai gausiomis įkapėmis; dažna įkapė — naminiai gyvuliai arba jų dalys. Būna net atskirų gyvulių kapų su įkapėmis. Dauguma tyrinėtojų šią kultūrą laiko tolesne rytinės piltuvėlinės keramikos kultūros tąsa. Tai buvo žemdirbių kultūra, netiesiogiai skiriama maždaug III tūkstantmečio pr. m. e. viduriui. Jos gyventojai gal dar nebuvo indoeuropiečiai, tačiau tai senieji vietos europidai.

Arčiausiai prie Lietuvos rutulinių amforų kultūra priėjo buv. Rytprūsijoje — dabar šiaurės Lenkijoje (141, p. 165—171) ir šiek tiek įsiskverbė į gretimą Baltarusijos dalį. Gyventojai palakė mainų ryšius su mūsų pajūrio Narvos kultūros gyventojais, nes, pvz., Šventosios 6-oje ir 2A gyvenvietėse, datuotose III tūkstantmečio pr. m. e. antrąja puse, pasitaikė keramikos, labai artimos rutulinių amforų kultūrai. Iš jos perimta ir naujų kultūros laimėjimų, kurie praskynė kelią taip greitai įsigalėti virvelinės keramikos kultūrai. Tai naujos ginklų formos: trikampiai strėlių antgaliai bei ietigaliai, gamybinio ūkio pradžia: kanapės, soros,

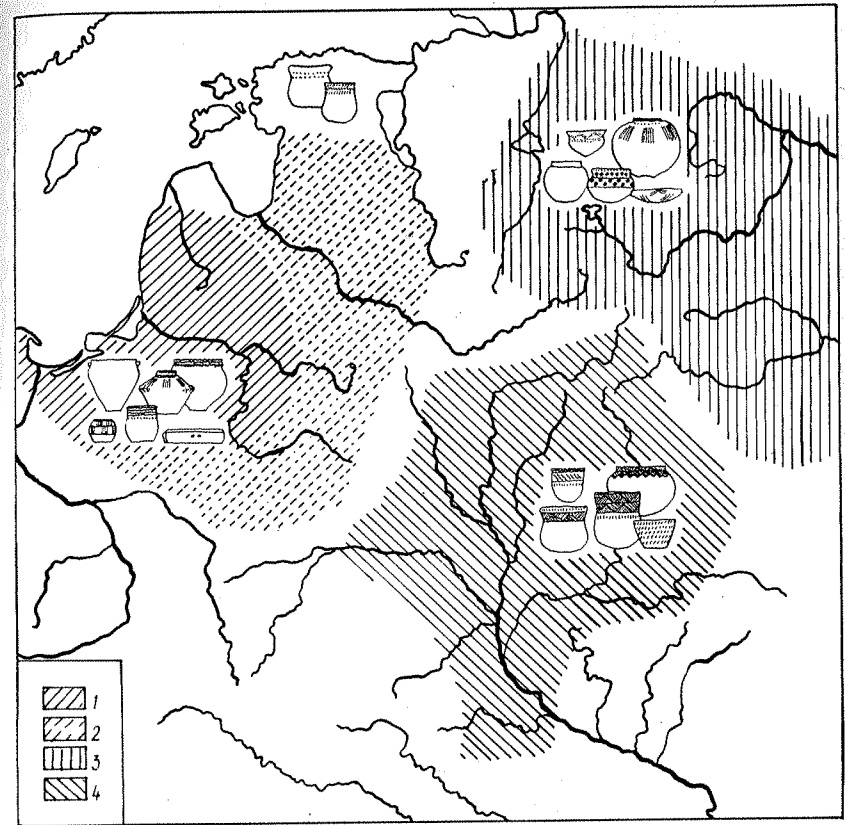
dvieiliai kviečiai ir pirmieji naminiai gyvuliai bei mediniai arklai vidurinio neolito pabaigos Narvos kultūros gyvenvietėse. Su šiais laimėjimais, matyt, skverbėsi ir nauja pasaulio samprata, atspindėjusi gintariniuose (o Vidurio Europoje — perlamutriniuose) diskuose su kryžma — pasaulio, o vėliau saulės simboliai. Tačiau didesnės reikšmės rutulinių amforų kultūra neturėjo, nes sutirpo virvelinės keramikos kultūros sraute, jam dar nepasiekus Lietuvos.

Vėlyvajame neolite (III—II tūkstantmečio pr. m. e. sandūra) įsigali virvelinės keramikos kultūra ne tik Pabaltijyje, bet ir visame tame plote, kur ankstyvajame neolite radome giminiškas Nemuno, Narvos, Dnepro—Doneco, Volgos aukštupio ir kitas kultūras. Tačiau skverbimasis į šias teritorijas buvo toli gražu nevienodas ir dar negalutinai pasektas.

Ankstyvoji virvelinės keramikos kultūra — gana paslaptingas reiškinys, jos pėdsakai labai neryškūs. Be abejo, į Prūsų, Lietuvos ir Latvijos teritoriją turėjo ateiti dalis visai naujų žmonių, nes staiga atsirado ankstyvojo tipo laivinių kovos kirvių, ankstyvosios virvelinės keramikos šukių. Tačiau gyvenviečių kultūrinis sluoksnis, matyt, buvo toks menkas, kad neišlikdavo (142, p. 185—211). Gal būta ir antros šios kultūros bangos: užklydo ne atskiros klajoklių šeimos, o tikra kultūrinė srovė, susiliejęsi su vietos kultūromis, užplūdo teritoriją, kurioje ankstyvajame neolite buvome radę giminiškas kultūras (pav. 3).

Baltų hidronimų paplitimo srityje — tarp Vyslos ir Maskvos bei Okos aukštupių — randame tris virvelinės keramikos kultūras: Pamarių (arba Vyslos—Nemuno, Zucevo), Dnepro (arba Vidurio Padneprės, Dnepro—Desnos) ir Fatjanovo (pav. 8).

Pamarių kultūra (49; 142, p. 162—185; 143; 40, p. 366—379) yra pati artimiausia bendrajam virvelinės keramikos kultūros horizontui, lygiai kaip ir lietuvių kalba artimiausia indoeuropiečių prokalbei. Svarbiausių jos paminklų rasta Gdansko, Aistmarių ir Kuršių marių pakrantėse, tad Pamarių kultūros pavadinimas (iš bent 15 jai siūlytų), atrodo, bus pats tinkamiausias. Ankstyviausiose paminkluose, kuriems geriausiai atstovauja Šventosios IA gyvenvietė Lietuvoje (144), iš dalies ir Zucevo Lenkijoje (145), randame visus svarbiausius bendrojo horizonto dirbinių tipus: rutulinių amforų su 2 puošniomis ašomis ant pilvelio, taurelių, papuoštų žuvų ašakų įraižų arba virvelių įspaudų motyvais, kuklių taurių pavidalo puodinių (pav. 9), ankstyvų laivinių kovos kirvių ir kt. Be to, Šventojoje, iš dalies ir Zuceve turime neįkainojamą turtą — gausų buities inventorių: medinių ir kaulinių medžioklės bei žūklės įrankių, gintaro papuošalų, kurie itin retai išlieka kitose virvelinės keramikos kultūrose. O šie radiniai kaip tik labai daug pasako apie Pamarių kultūros santykius su senesnėmis vietos kultūromis, ko negali padaryti vien titnago dirbiniai ar keramika.

8 pav. Virvelinės keramikos kultūrų paplitimas Rytų Europoje: 1 — Pamarių kultūra, 2 — jos įtakos sritis, 3 — Fatjanovo kultūra, 4 — Padneprės kultūra (pagal I. Artemenką, D. Krainovą, R. Rimantiene)

9 pav. Pamarių kultūros puodai (Nida)

Vėlyvąją Pamarių kultūros fazę geriausiai atspindi Nidos gyvenvietės radiniai (122, p. 202 ir kt.). Tai jau buvo žemdirbių gyvenvietė su daugybe kaplių, girnelių, pjautuvų ašmenėlių; pasisavinamasis ūkis čia tik pagalbinis. Narvos kultūros belikę pėdsakų: tai didžiulės beveik smailiadugnės puodynės ir pailgi dubenėliai, kurių nėra kitose virvelinės keramikos kultūrose, taip pat gintaro papuošalai ir figūrėlės.

Radiokarboniniais duomenimis, Pamarių kultūra egzistavo nuo III tūkstantmečio pr. m. e. paskutiniojo ketvirčio iki II tūkstantmečio pirmojo ir antrojo ketvirčio ribos. Pamarių kultūros ir jos įtakos zoną aiškiau negu gyvenvietės padeda nustatyti masiniai radiniai — gludinto akmens dirbiniai: kirveliai su skylė kotui keturkampe pentimi, baltiško tipo laiviniai kovos kirviai, gyvatgalviai kapliai. Visi šie tipai susidarę vietoje, ne atsinešti iš bendrojo horizonto, todėl tokioje ankstyvoje gyvenvietėje, kaip Šventosios 1A, jų dar nebuvo. Matyt, paplito per maksimaliąją limnėjinę transgresiją (apie 2000 m. pr. m. e.), kai Pamarių kultūra didžiosiomis upėmis pasklido į rytus. Kirvelių ilga keturkampe pentimi randama tik prie Nemuno ir Dauguvos, Kaliningrado sr. bei šiaurės rytų Lenkijoje, Baltarusijoje žinoma vien iš Gardino sr.; neaiški pietų ir pietryčių riba. Toje pačioje teritorijoje paplitę ir baltiški laiviniai kirviai (taip pat keturkampio pjūvio pentimi)*. Ryškiau apibrėžti Pamarių kultūros sritį padeda gyvatgalvių kaplių paplitimas (pav. 10). Šiauriausia riba Latvijoje siekia Maduonos raj., rytuose — Baltarusijoje Breslaujos raj. (nors vienas kaplys pasitaikė ir Pskove), vakaruose — Oderio upę (nors daugiau jų tik Lenkijoje Gdansko bei Olštino vaiv.), pietuose pavienių pasitaiko beveik iki Pripetės Baltarusijoje.

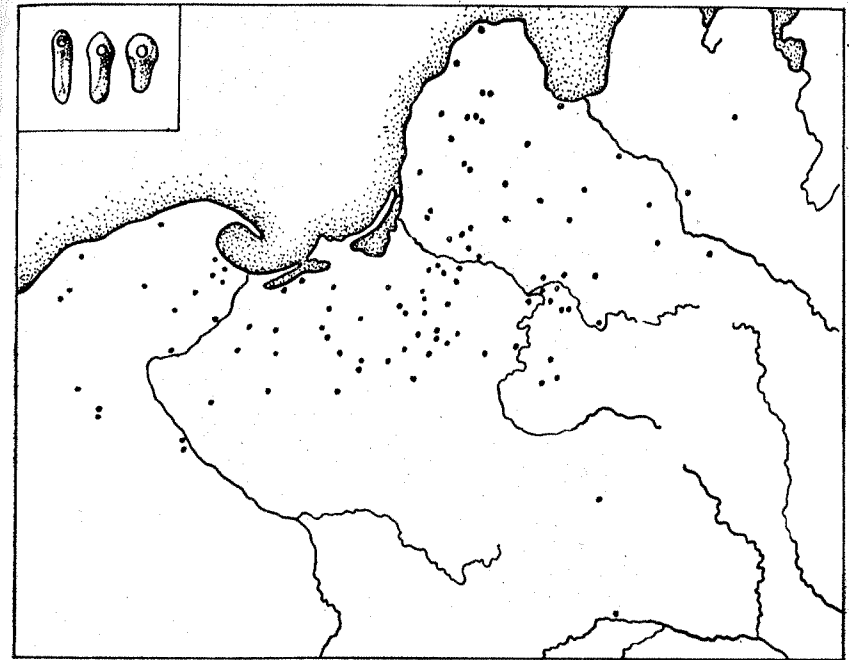
Pamarių kultūros kilmę tyrė įvairūs vokiečių archeologai (141, p. 172 ir kt.; 146, p. 83 ir kt.; 49, p. 161—165) ir ieškojo santykio su kitomis kultūromis. Visų jų nuomone, tai nauja ateivių kultūra, kilusi iš vidurio Vokietijos virvelinės keramikos kultūros, tačiau palaikusi ryšius su senesnėmis vietos kultūromis. Tokią giminystę griežtai neigė E. Šturmas (142, p. 182—183) ir Pamarių kultūrą kildino iš rytinės rutulinių amforų kultūros, kuri esanti paskutinis piltuvėlinės keramikos kultūros laipsnis. Šiaip ar taip, visi jie negalėjo paneigti ryšių su vietos kultūromis. Tačiau tuo metu** dar nebuvo galima atsakyti į klausimą, kas jos buvo, todėl ieškota ryšio su šukinės duobelinės ir piltuvėlinės keramikos kultūromis.

Paskutiniu metu Pabaltijyje daug pasidarbavus ankstyvojo neolito paminkluose, vaizdas gerokai pakito. Sprendžiamas svarbiausias klausimas, koks likimas ištiko senuosius Narvos ir Ne-

* Literatūroje dažnai suplakami su panašiais Padneprės tipo kirveliais, tačiau anie apvalia pentimi ir kiek kitokių proporcijų.

** E. Šturmo darbas išspausdintas praėjus daugiau kaip 10 m. po jo mirties.

muno kultūros gyventojus, taip intensyviai plintant virvelinės keramikos kultūrai. Narvos kultūros likimas vakarų ir rytų Lietuvoje kiek skyrėsi, nors pagaliau ta kultūra vis tiek susiliejo su virvelinės keramikos kultūra. Pačiame pajūryje, t. y. pagrindinėje Pamarių kultūros srityje (pvz., Šventosios 1A, Būtingės 1-a, Nidos bei kitos Kuršių nerijos gyvenvietės), iš pirmo žvilgsnio tas

10 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimas (pagal L. Kilianą)

susiliejamą nepastebimas — atrodo, lyg viską būtų užgožusi virvelinės keramikos kultūra. Tačiau iš etnografijos žinome, kad jeigu atėjūnai pavergia ar sunaikina vietos gyventojus, tai jie turėtų primesti naują, atsineštinę ūkio formą — šiuo atveju gamybinį ūkį (kuris, beje, jau buvo pradėjęs skverbtis ir viduriniame neolite), o jei susilieja su vietos kultūra, tai perima ir tą ūkio formą. Paskutinįjį atvejį ir turime, pvz., Šventosios 1A gyvenvietėje: virvelinės keramikos kultūros atstovai perėmė visas nuo seno čia žinomas žvejybos bei medžioklės priemones, papuošalus, meną, amuletus (144). Net didžiosios plačiaangės puodynės ir dubenėliai-šviestuvai greičiausiai buvo perimti iš vietos gyventojų. Ir peršasi išvada, kad tai tam tikru atžvilgiu giminiškų genčių susiliejamasis.

Toliau nuo pajūrio kiekvienas tirtas vėlyvojo neolito paminklas yra kitoks. Vienuose, pvz., Šarnelėje, Plungės raj., keramika yra virvelinė, o kaulo bei rago inventorių (titnago beveik nėra) — ryškus Narvos kultūros pavyzdys (147; 122, p. 224—225). O toje pačioje Zemačių aukštumoje kasinėtoje Daktariškės, Tėlių raj., gyvenvietėje ir puodų tipuose, ir molio masėje, ir ornamentikoje šalia virvelinei keramikai būdingų formų išlikę daug Narvos kultūros požymių, taip pat nemaža titnago dirbinių (148). Šalia esančios Duonkalnio gyvenvietės su kapinynu laidosenoje susipynę senieji papročiai (kai kurie mirusieji ištiesti, apibarstyti ochra, papuošti amuletais) ir naujieji — virvelinės keramikos kultūros atstovų (kai kurie mirusieji palaidoti palenktais keliais) (149).

Tai atspindi ne atskiras raidos grandinės grandis, bet skirtingus raidos kelius, nes įvairių tipų kultūriniai kompleksai egzistavo reliatyviai vienu metu. Toks kelis šimtus metų trukęs mišinys greičiausiai įrodo, kaip šios kultūros ilgainiui susiliejo, kol pasibaigus vėlyvajam neolitui, būdinga virvelinė ornamentika visai išnyko. Deja, labai mažai žinome apie vakarų Lietuvos ankstyvojo žalvario amžiaus kultūrą, tad galime tik pasakyti, kad čia, kaip ir visoje Lietuvoje, pasirodžius žalvariui, matyt, susidomėta juo, suprastėjo keramikos formos, beveik išnyko ornamentika. Neturėdami tirtų paminklų, negalime atsakyti, kas vyravo to laikotarpio inventoriuje: virvelinės keramikos ar Narvos kultūros dirbinių tipai.

Kitaip rutuliojosi rytų Lietuvos (pietinio Narvos kultūros varianto) vėlyvojo neolito kultūra (150; 151; 139; 130). Visose tirtose gyvenvietėse, pvz., Zemaitiškės 1-oje ir 2-oje prie Kretuono ežero, Švenčionių raj., ypač kaulo ir rago dirbiniai yra labai aiškiai išlaikę Narvos kultūros elementų. Ir keramikoje gajos narviškos tradicijos, ornamentika, o naujieji virveliniai elementai sudaro tik mažą dalelę. Ryšiai su Nemuno kultūros sritimi išblėso: titnagą greičiausiai tiekė kiti kaimynai iš šiaurės rytų — šukinės duobelinės keramikos kultūros gentys. Nors reliatyviai tuo pačiu metu šalia egzistavo nedidelių vien virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių, pvz., Kretuono 1A, bet, palyginti su Pamarių kultūros gyvenvietėmis pajūryje, jų inventorių labai neįvairus ir skurdus. Taigi greičiausiai tuo metu šią sritį irgi pasiekė tik gerokai nusilpusi Pamarių kultūros banga.

Rytų Lietuva ypatinga tuo, kad čia turime tirtų žalvario bei ankstyvojo geležies amžiaus piliakalnių, kurių kaulo ir rago inventorių (152—154) yra tiesioginė vėlyvojo neolito ir ankstesnių laikų senojo Narvos kultūros inventoriaus tąsa. Tai rodo, jog rytų Lietuvoje Narvos kultūros tradicijos buvo gajesnės negu virvelinės keramikos kultūros, nekalbant jau apie šukinės duobelinės keramikos kultūrą.

Nemuno kultūros likimas toks pat įvairus kaip ir Narvos kultūros, tik jos santykiai su virvelinės keramikos kultūra buvo kiek kitokie (122, p. 219—224). Čia taip pat randame gyvenviečių, kuriose titnago inventorių iš dalies paveldėtas iš senosios Nemuno kultūros, ir keramika turi ir senosios, ir naujosios ornamentikos bruožų, pvz., Lynupio gyvenvietėje, Varėnos raj. Tačiau yra ir tokių, kuriose titnago inventorių būdingas virvelinės keramikos kultūrai (daugybė trikampių bei širdinių strėlių antgalių, durklai, gludinti keturkampio pjūvio kirveliai), nors šiek tiek laikomasi ir senųjų tradicijų (pasitaiko episvidrinių, trapecinių, lancetinių antgalių, ovalinių kirvelių), o keramika be jokio virvelinio įspaudėlio, tik su senųjų Nemuno kultūros ornamentų vėlyviausiais variantais, pvz., Barzdžio miško gyvenvietėje netoli Dubičių, Varėnos raj. (122, p. 221—223). Tai vėl dviejų raidos kelių pavyzdžiai, tačiau tų kelių buvo daug daugiau, todėl beveik kiekvienos gyvenvietės kultūrinis kompleksas kitoks. O šalia, kaip ir Narvos kultūros srityje, egzistavo menkų, tačiau grynos virvelinės keramikos kultūros gyvenviečių, pvz., Dubičių 2-os gyvenvietės vidurinio (B) sluoksnio.

Nemuno kultūra Pamarių kultūrai davė daug, galima sakyti, visą svarbiausią titnago inventorių. Tiksliai trikampiai bei širdiniai strėlių antgaliai, būdingi ne tik virvelinės keramikos, bet ir kitoms vėlyvojo neolito kultūroms, Pabaltijį pasiekė jau viduriniame neolite greičiausiai per rutulinių amforų kultūrą. O visas kitas inventorių — episvidriniai, trapeciniai strėlių antgaliai, ovaliniai kirveliai, rėžtukai, kaltelių ašmenėliai, — pateko iš Nemuno kultūros, ir tuo Pamarių kultūros titnago inventorių skiriasi iš kitų virvelinės keramikos kultūrų dirbinių. Iš Nemuno kultūros srities šį inventorių virvelinės keramikos kultūra atsigabeno į pajūrį — į buvusią Narvos kultūros sritį, kur viduriniame neolite nebuvo nieko panašaus. Deja, dar turime per mažą medžiagą pasakyti, kiek Nemuno kultūra galėjo paveikti pačią Pamarių kultūros keramiką, nes teritorija į pietus nuo Lietuvos, kur greičiausiai ir turėjo vykti tie kultūriniai mainai, menkai iširta.

Apibendrinami galime pasakyti, kad Nemuno kultūra per kelis šimtmečius ištirpo virvelinės keramikos kultūroje ir, toliau plisdama į šiaurę, įsiurbė dar ir vakarinio Narvos kultūros varianto palikimą. Taip ji tapo Pamarių kultūra, kuri savo ruožtu plėtė įtaką į šiaurės rytus, po truputį įsiterpė į senąsias kultūras, bet nesugebėjo užgožti jų.

Ankstyvajame žalvario amžiuje Nemuno kultūros srityje dar kurį laiką visuotinai buvo vartojami tie patys titnago dirbiniai, nors keramika jau buvo netekusi virvelinio ornamentų, jos paviršius likęs tik neryškiai brūkšniuotas ir vartoti taurės pavidalo puodai, pvz., Žemųjų Petrašiūnų gyvenvietėje prie Kauno. Visa tai skatina Pamarių kultūros kilmės, o kartu ir baltų protėvynės

ieškoti greičiausiai tarp Vyslos ir Dnepro, o šias vietas kultūras laikyti prabaltiškėmis.

Ta proga būtina trumpai apžvelgti kitų dviejų baltiškų sričių kultūras — Padneprės ir Fatjanovo — ir pamėginti apibrėžti jų santykius su Pamarių kultūra. Padneprės kultūra (20) pažįstama iš gyvenviečių ir kapų (pilkapių ir plokštinių kapų). Ryšių su ankstyvąja vietine Dnepro—Doneco kultūra nematyti. Manoma, kad aną duobinė kultūra jau buvo išstūmusi į Dnepro aukštupį, kur išsilaiškė dar iki III tūkstantmečio pr. m. e. pabaigos. Svarbiausi Padneprės kultūros bruožai susiklostė jau duobinės kultūros pagrindu, o vėliau ją dar paveikė katakombinė ir Volynės rutulinių amforų (megalitinė) kultūros ir net vėlyvoji tripolinė. Keramikos tipai saviti, nors, tiesą sakant, yra paprastų, visoms virvelinės keramikos kultūroms būdingų taurelių. Tačiau puodų proporcijos visiškai kitokios negu Pamarių kultūros. Ankstyvuojų laikotarpiu ypač mėgtos puodynės apvaliais dugnais, trumpu išorėn riestu kakliuku, puoštos virvelėmis, įraižomis ar smulkiais šukučių įspaudėliais. Vėlesni puodai dažnai varpo pavidalo, taip pat apvaliais dugnais ir aukštais atloštais kaklais, kuriems ypač būdingas parketinis įraižų papuošimas. Pasitaiko ir rutulinių amforėlių. Tik vėlyviausi puodai būna plokščiadugniai. Randama ir vario papuošalų bei įrankių. Gyventojai vertėsi žemdirbyste bei gyvulininkyste. Ankstyvosios fazės kapinynai rodo, kad tai buvusi nevietinė, atvykėlių kultūra, tik vėliau sutapusį su duobine bei katakombine. Labai svarbus jos komponentas perimtas iš rutulinių amforų kultūros.

Padneprės kultūra buvo paplitusi šiaurinėse Dnepro vidurupio bei aukštupio srityse, pietuose ir pietryčiuose siekė katakombinės kultūros sritį, o šiaurės rytuose — Fatjanovo. Su Pamarių kultūra palaikė tik prekybinius ryšius, ir tai beveik vien su šiaurės Latvijos gyventojais. Mat Padneprės kultūra gana sparčiai plito Dnepru į šiaurę. Čia ji asimiliavo išstumtuosius Dnepro—Doneco kultūros gyventojus. Dauguvos aukštupiu jos įtaka sklido į Valdajaus kultūros sritį, kuri dėl to ilgai galėjo priešintis finougrių įtakai. Padneprės kultūra pasiekė ir Estijos teritoriją, kurioje randama virvelinė keramika yra ne Pamarių, o Padneprės kultūros kilmės.

Fatjanovo kultūra (155) daugiausia pažįstama iš laidojimo paminklų — žemų pilkapėlių su medžio konstrukcijomis viduje, — ir tik paskutiniu metu imtos tirti gyvenvietės. Tai ateivių kultūra, daug kuo artima Padneprės kultūrai, turinti ryškių ir rutulinių amforų kultūros elementų. Apie jos kilmę buvo įvairiai sprendžiama. Dažniausiai ieškota bendrų šaknų su Padneprės kultūra (arba Dnepro—Desnos grupe) (156, p. 191). Tačiau ištirtų gyvenviečių inventoriuje pastebėta ir kai kurių ryšių su vietos substratu (157). Fatjanovo kultūrai būdingos rutulinės amforos apvaliais dugnais ir trumpu kakliuku, taurės, segmento pavidalo

dubenys. Visi dirbiniai ornamentuoti įraižomis, šukučių bei kitokiais įspaudėliais, retai — virvelėmis. Titnago dirbiniai charakteringi įvairioms virvelinės keramikos kultūroms. Akmeniniai kirviai, vadinamieji Fatjanovo kirviai, yra plačiais toli ant pilvelio užriestais ašmenimis, tačiau daugybė paprastų laivinių kirvelių siaurais ašmenimis kai kuo panašūs ir į Padneprės, ir į Pamarių kultūros kirvelius.

Bendrieji baltų kultūros bruožai. Iš visų duomenų matyti, kad tai trys bendrų bruožų turinčios kultūros. Bendra yra tai, ką jos paveldėjo iš virvelinės keramikos kultūros bendrojo horizonto, t. y. paprastos mažai profiliuotos ir mažai ornamentuotos (virvelių įspaudėliais arba žuvų ašakų įraižomis puoštos) taurelės, kauliniai plaktuko pavidalo smeigtukai ir pagaliau laiviniai kovos kirviai. Tačiau reikia pasakyti, kad, palyginti su Pamarių kultūra, Padneprės ir Fatjanovo kultūrose bendrojo horizonto dirbinių tipų visiškai maža (pvz., A tipo amforų, A tipo kirvių). O vėlyvesni variantai, pvz., kovos kirvių, kurie apskritai gana panašūs (kai kurie tyrinėtojai juos net laikė vienodais), tiktai rodo, kad tolesnės šių kirvių raidos galimybės nebuvo labai didelės. Pamarių kultūroje šių kirvelių pentis dėl vietinių kirvelių įtakos pasidarė keturkampio pjūvio, o ten, kur nepatyrė tokios įtakos, liko apvali. Tai, kad vietos kultūros įsiliejo į visas tris naująsias virvelinės keramikos kultūras, geriausiai liudija rasti organinių medžiagų dirbiniai, kurių gausiausiai išlikę tik Pabaltijyje. Paskutiniojo meto kauliniai radiniai iš Fatjanovo kultūros gyvenviečių taip pat rodo, ką ši kultūra pasisavino iš vietos kultūrų (nors ten vietinės Volosovo jau buvo labai mišrišios etninės sudėties ir senojo europidinio Volgos aukštupio kultūros substrato mažai buvo likę). O per menki Padneprės organinių medžiagų radiniai palieka neužpildytą spragą.

Visas šias, be abejo, baltiškas kultūras reikėtų laikyti savarankiškėmis kultūromis, neišplaukiančiomis viena iš kitos, bet susidariusiomis iš skirtingų komponentų, kurių vienas vis dėlto buvo bendras — bendrojo horizonto palikimas. Jis ypač ryškus Pamarių kultūroje, kitose dviejose tėra pėdsakų, smarkiai užgožtų pirmiausia rutulinių amforų, vėliau — duobinės ir katakombinės kultūros. Pati ankstyviausia yra Pamarių kultūra, kiek vėlyvesnė Padneprės, vėlyviausia — Fatjanovo. Tad reikėtų manyti, kad jos susidarė jau suskilus baltams.

Vėliau šios kultūrinės sritys palaikė tik mainų bei prekybinius ryšius, be to, neplačiai. Kai kurių Padneprės keramikos puošybos elementų (parketinis raštas, pailgi įspaudėliai, sugrupuoti zonomis, ir kt.), matyt, kaip madingų, pastebima kartais pietryčių Lietuvos bei Baltarusijos virvelinės keramikos kultūros puoduose. Rytinės kultūros žmonės daugiau bendravo su šiaurės rytų Latvija, kuri ir Padneprės, ir Fatjanovo kultūros gyventojams tiekė savo dirbtuvių gintaro papuošalus. O Lietuvos pajūrio gintaras

plaukė į pietus. Todėl ir Estijos, ir Suomijos virvelinės keramikos kultūroje (kuri buvo svetima ir nesusiliejo su jau įsigalėjusia šukinės duobelinės keramikos kultūra) yra Padneprės ir Fatjanovo, o ne Pamarių kultūros elementų. Visos trys minėtos baltiškos virvelinės keramikos kultūros sritys buvo gana ryškiai atsiskyrusios nuo nebaltiškų kaimyninių sričių.

Iranėnai bei kimerai buvo baltų pietryčių kaimynai. Jiems būdingi vadinamieji ochros kapai (33), kurie pagal laidojimo papročius skiriami duobinei kultūrai, vėliau pereinančiai į katakombinę. Laidojimo papročiai bei titnago dirbiniai aiškiai atspindi vietines mezolito bei ankstyvojo neolito tradicijas. Kultūra susidarė tarp Dnepro ir Volgos, vėliau paplito nuo šiaurės Kaukazo ir Karpatų iki Uralo ir dar toliau į rytus. Žmonės laidodavo miego padėtyje duobėse, dažnai uždengtose akmens plokšte, viršuje supildavo pilkapį. Kiaušinio pavidalo puodus puošdavo įspaudėliais, virvelėmis, trikampėliais. Žmonės vertėsi gyvulininkyste ir žemdirbyste. Vėliau katakombinius kapus dažnai kasdavo senuosiuose pilkapiuose; juose jau aptinkama plokščiadugnės keramikos, neretai puoštos koncentriniais ratais, nedidelių metalo dirbinių. Kai kuriais požymiais ji primena virvelinės keramikos kultūrą, nors čia nėra laivinių kovos kirvių, o keramika labai tolima virvelinei. Ir vis dėlto ne vienas autorius duobinę kultūrą mėgino laikyti ankstyviausia virvelinės keramikos kultūros grandimi (pvz., 21, p. 140 ir kt.), nors tipologiškai nei antropologiškai niekaip to negalima įrodyti. Prieštarauja ir radiokarboninio datavimo duomenys: duobinė kultūra yra vienalaikė su virvelinės keramikos kultūra, rutuliojosi savarankiškai, o jos tolimiausioji grandis — rentininė kultūra — siekė net ankstyvąjį geležies amžių.

Duobinės kultūros paplitimo srityje vietovardžiai yra iranėnų ir kimerų. Antropologinis tipas labai mišrus.

Finai buvo baltų šiaurės kaimynai. Jiems būdingos šukinės duobelinės keramikos kultūros ir įvairiausi jų variantai. Svarbiausias palikimas yra primityvūs, į viršų plėtėjantys beveik neprofiliuoti puodai apvaliais ar smailiais dugnais, nuo viršaus iki apačios zonomis papuošti duobeliniiais bei šukiniais įspaudais. Skyrėsi laidojimo papročiai, titnago bei kitų akmenų rūšių dirbiniai.

Sios kultūros ne tik supo baltų sritį iš šiaurės, bet ir brovėsi į jos tarpus, kurių, matyt, buvo nemaža. Suomijoje ir Estijoje nuo vidurinio neolito jos įsitvirtino galutinai ir sudarė vadinamąją Pabaltijo kultūrų atšaką. Labai stiprūs židiniai buvo vidurio Rusijos miškų zonoje — tai Ljalovo, Riazanės, Beliovo, Desnos—Sožo kultūros (158). Nuo Pamarių kultūros paplitimo srities jas pirmiausia izoliavo Fatjanovo kultūra, kurios teritorijoje dar ilgai išliko baltiškų bruožų (pvz., net ankstyvojo geležies amžiaus

Djakovo kultūroje), kol galiausiai tik baltiškai vietovardžiai liko liudyti šią atskirą baltų šaką.

Slava i baltų kaimynais tapo vėliau — greičiausiai jau virvelinės keramikos kultūros laikotarpio pabaigoje. Jų kultūros šaknų tikriausiai reikėtų ieškoti virvelinės keramikos kultūros centruose Vidurio Europoje, ypač Zlotos bei Didžiosios Lenkijos virvelinės keramikos kultūrose, kurias ryškiai paveikė vietinės — substratinės piltuvėlinės keramikos bei rutulinių amforų — kultūros.

3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu

Paskutiniųjų metų archeologiniai kasinėjimai davė antropologijos medžiagos, kuri leidžia panagrinėti svarbiausių Rytų ir Pietryčių Pabaltijo neolito ikibaltiškųjų kultūrų — Nemuno ir Narvos — kūrėjų fizinį tipą. Latvijos Narvos kultūrai atstovauja 15 vyrų kaukolių iš Zveiniekų (54, p. 45), Lietuvos — fragmentiški skeletai iš Kretuono, Švenčionių raj. (159), o Nemuno kultūrai — vienintelė kaukolė iš Turlojiškės, Kapsuko raj. (160).

Zveiniekų ankstyvojo neolito gyventojai buvo mišrūs. R. Denisova (54, p. 49—51) skyrė du jų tipus. Dauguma kaukolių buvo itin masyvios, jų smegeninė labai ilga, siaura ir aukšta, dolichokraniška (smegeninės rodiklis labai žemas — 70,8). Tos kaukolės išsiskyrė aukštu, platoku (138,8 mm), griežto vertikalaus ir horizontalaus profilio veidu, siaura, atsikišusia nosimi, išvešėjusia jos šaknimi. Šį tipą tyrinėtoja pavadino dolichokranišku europidiniu. Kita, mažesnė kaukolių grupė pasižymėjo trumpesne ir platesne smegenine, mezokranija (smegeninės rodiklis — 77,6), platesniu ir žemesniu veidu, menkliau atsikišusia nosimi, silpniau išvešėjusia jos šaknimi. Rasinei diagnostikai labai svarbi šių kaukolių ypatybė — platiprozopija, t. y. horizontalia kryptimi suplokštėjęs veidas. Tai rodo didelės nazomaliarinio (veido viršutinio aukšto) ir zigomaksiliarinio (jo apatinio aukšto) kampų reikšmės. R. Denisova šį tipą vadina mezokranišku metisiniu (54, p. 51).

Narvos kultūros žmonių iš Kretuono gyvenvietės (159) smegeninė vidutinio ilgio, pločio ir aukščio, mezokraniška (smegeninės rodiklis — 75,8). Jų polinkis į mezokraniją akivaizdus: iš 3 suaugusių žmonių kaukolių tik vieno vyro ji dolichokraniška, kitų — mezobrachikraniška, ir net 14—16 m. paaugliui būdinga mezokranija. Veidą, deja, pavyko išmatuoti tik vienos kaukolės, vis dėlto galima spėti kretuoniškius buvus plačiaveidžius. Veido kaukai nebuvo išlikę, tik vienos kaukolės pavyko nustatyti viršutinės veido dalies horizontalią profiliuotę. Sprendžiant iš didoko nazomaliarinio kampo (142,9°), kretuoniškių veido viršutinis aukštas galėjo būti suplokštėjęs.

Turlojiškėje (160, p. 208—209) iškasta ir greičiausiai Nemuno kultūros kūrėjui skirtina kaukolė be individualių savybių — siauro roko veido ir nepaprastai didelio smegeninės aukščio — turi visas Kretuono mezokraniško antropologinio tipo savybes. Vyro iš Turlojiškės abu veido aukštai suplokštėję (nazomaliarinis kampas 145,0°, zigomaksiliarinis — 133,0°), nosis žema šaknimi, neišsišovusi veide. Smegeninė brachikraniška (rodiklis 80,4).

Dolichokranišką europidinį Rytų Pabaltijo ankstyvojo neolito antropologinį tipą R. Denisova mano priklausius šiaurinių europidų rasišioms formoms, kurios apėmė Šiaurės rytų ir iš dalies Vidurio Europą ir genetiniais ryšiais galėjo būti susijusios su Dnepro—Doneco kultūros žmonėmis (54, p. 54, 57). Nors bendrais bruožais šis tipas labai panašus į tą, kurį randame Pabaltijyje jau mezolite (Zveinikuose), tačiau kai kurie morfologiniai skirtumai (pvz., didesnis Narvos kultūros žmonių veido aukštis) verčia tyrinėtoją daryti išvadą, kad į Narvos kultūros žmonių genų fondą ankstyvajame neolite galėjo įsilieti pietrytinės kilmės aukštaveidžio komponento (54, p. 61).

Mezokranišką metisinį antropologinį tipą, kuris kaip priemaiša pasekamas Rytų Pabaltijyje jau nuo mezolito (54, p. 62) ir vėliau ims vyrėti tarp šukinės duobelinės keramikos kultūros genčių ir kurį K. Mark vadina protolaponoidiniu (160, p. 178), reikia laikyti atgarsiu labai senos ateivių bangos, greičiausiai rytų kilmės. Turlojiškės ir iš dalies Kretuono žmonių mezokraniją reikėtų sieti ne su rytiniu protolaponoidiniu komponentu, bet su rutulinių amforų kultūros žmonėmis, kurių smegeninė buvo kaip tik tokios formos (51, p. 17; 161; 162), nors apie jų veido profiliuotę žinių nėra. Su jais protobaltai galėjo palaikyti ne tik prekybinius ryšius.

Apie ankstyvųjų virvelininkų fizinį tipą galima spręsti iš Estijos laivinių kovos kirvių kultūros kūrėjų nedidelės kaukolių serijos (160, p. 210), pavienių kaukolių iš Kaupo vietovės buv. Rytų Prūsijoje (163, p. 337—340) ir iš paskutiniųjų metų radinių Lietuvoje, Plinkaigalyje, Kėdainių raj. (164).

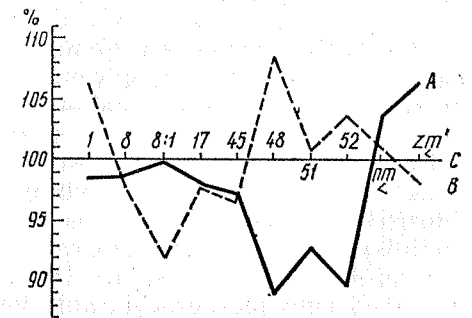
Tai nepaprastai hipermorfiškas tipas (ypač Lietuvoje ir Rytų Prūsijoje), kuriam būdinga labai ilga, siaura ir aukšta, griežtai dolichokraniška smegeninė (rodiklis apie 70,0), poplatis (apie 136,0 mm) ir aukštas (apie 75,0 mm) veidas, žemokos akiduobės, siaura atsikišusi nosis aukšta šaknimi, ryški horizontali veido profiliuotė. Nors apie šį tipą sprendžiame iš pernelyg negausių radinių, vis dėlto į akis krinta tai, kad jis labai vienalytis. Archaiškos savybės, kuriomis, kaip matėme (žr. p. 45) išsiskyrė visi senieji indoeuropiečiai — virvelinės keramikos kultūrų rytinės dalies kūrėjai — tame tipe itin ryškios. Dar gryniesniu pavidalu jos iškyla gal tik Dnepro—Doneco ir Ertebiolės kultūrų serijose (54, p. 53), kurioms būdingas ypač platus veidas, taigi, galima sakyti, beveik visai nepalietas gracilizacijos.

Ankstyviesiems virvelininkams artimas tipas Latvijai nebuvo svetimas: kaip matėme, masyvių dolichokraniškų poplačio veido europidų aptinkama Zveiniekų kapinyno medžiagoje jau nuo vėlyvojo mezolito, o tarp Narvos kultūros žmonių jie, atrodo, vyravo. Nežinome, kaip konkrečiai atrodė ankstyvieji Latvijos virvelininkai. Sprendžiant iš Estijos analogijų, jie turėjo būti dar masyvesni negu Zveiniekų mezolito ir ankstyvojo neolito dolichokraniški europidai. Taigi galima manyti, kad jų masyvumas galėjo būti ne vietinės kilmės, o atsineštinis turbūt iš pietryčių, bet atsineštas ne į visai svetimą, o į artimą antropologinę aplinką. Kitas reikalas — Lietuvos ir buv. Rytų Prūsijos teritorija, kurioje iki tol į ankstyvuosius virvelininkus panašaus tipo nebūta, bent kol kas jo nerasta. Išėtų, kad čia ateiviai, archaiški masyvūs europidai, infiltravo genetiškai tolimesnes populiacijas.

Jau susikaupė šiek tiek medžiagos, kad galėtume pažiūrėti, koks buvo ankstyvųjų virvelininkų fizinio tipo tolesnis likimas atskirose prabaltų arealo vietose.

Iš Nemuno ir iš dalies Narvos kultūrų išaugusios Pamarių kultūros kūrėjų fizinis tipas gali būti apibūdintas pagal Rešketoje (66, p. 14) ir Duonkalnyje, Telšių raj. (165), iškastas kaukoles. Visos jos vidutinio ilgio, platokos ir aukštokos, mezokraniškos smegeninės. Veidas platus, vidutinio aukščio, ryškios horizontalios profiliuotės. Akiduobės plačios ir žemos, nosis vidutinių matmenų, saikingai išvešėjusia šaknimi. Visos tos savybės leidžia Lietuvos Pamarių kultūros žmones laikyti vienu mezo-brachikraniškų europidų variantu. Jeigu jis susidarė sumišus Nemuno ir Narvos kultūrų žmonėms su senaisiais virvelininkais, tai dauguma jų apibūdinančių kaukolės matmenų turėtų užimti tarpinę padėtį (nebūtinai vidurį) tarp jo komponentų matmenų, nes taip paprastai būna vykstant metisacijai (65, p. 221). Išreikškus Nemuno ir Narvos kultūrų (Turlojiškė ir Kretuonas) bei ankstyvosios virvelinės keramikos kultūros (Plinkaigalis ir Veršvai) žmonių kranimetrinių požymių vidurkius Pamarių kultūros (Duonkalnis ir Rešketa) serijos vidurkių procentais (pav. 11),

11 pav. Narvos—Nemuno (A) ir laivinių kovos kirvių (B) kultūros serijų vidurkiai, išreikšti Pamarių (C) kultūros serijos vidurkių procentais

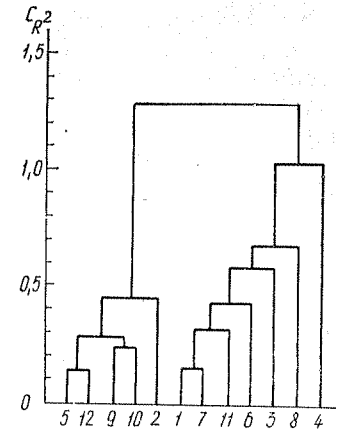
horizontali tiesė (Pamarių kultūra) turėtų eiti tarp ištisinės (Nemuno ir Narvos kultūra) ir punktyrinės (laivinių kovos kirvių kultūra) laužtinių. Deja, taip atsitiko tik daliai požymių: „hibridinės serijos“ tik smegeninės ilgis, veido aukštis, akiduobės matmenys ir zigomaksiliarinis (veido vidurio) kampas yra tarp jos spėjamų komponentų. Jeigu tai metisacija, tai joje turėjo dalyvauti ne tik šiedu spėjami komponentai.

Geriau įsižiūrėjus į 11 pav., galima pastebėti, kad „hibridinė“ Pamarių kultūros serija daug platesnės (8 požymis), aukštesnės (17) ir labiau brachikraniškos (8:1) smegeninės negu jos komponentinės serijos. Maišantis brachikranams ir dolichokranams, hibridų smegeninės indeksas esti tarp kraštinių variantų, bet dažniau artimesnis brachikraniškam (65, p. 221—222), o Pamarių kultūros žmonių jis netgi didesnis už didesnį „komponentinį“ indeksą. Be to, pamariečių ir veidas platesnis (45), ir jo viršus ryškiau profiliuotas (mažesnis nazomaliarinis kampas), negu to reikėtų laukti vykstant metisacijai. Taigi galima spėti, kad, susidarant pamariečiams, be Nemuno, Narvos ir laivinių kovos kirvių kultūrų tipų, dar turėjo dalyvauti kažkoks europidinis brachikraniškas, plačiaveidis, ryškios profiliuotės antropologinis tipas.

Tokia galimybė visai reali. Tai liudija ir užuominos apie kitus Pamarių kultūros antropologijos radinius ne Lietuvoje. Nors tiesioginės palyginamosios medžiagos nėra, vis dėlto literatūroje nurodoma, kad Žuceve (Lenkija) iškastos vyro ir moters kaukolės buvusios mezokraniškos (166, p. 7), kad tokios pat formos buvusi ir Kasparaus vietovėje (Lenkija, prie Gdansko) rasta kaukolė, kurią vieni skiria šukinės duobelinės, kiti — virvelinės keramikos gamintojui, bet kurią greičiausiai derėtų laikyti Pamarių kultūros žmogaus. Labai charakteringa, kad ir Perkunove (šiaurės rytų Lenkija), kuris gali siekti Pamarių kultūros laiką, iškasta ryškiai brachikraniška moters kaukolė. Brachikraniški buvo ir Cedmaro (Serovas, Kaliningrado sr.) žmonės, apie kuriuos, deja, galime spręsti tik iš nuotraukos (141, pav. 52, 53). Nors abejojama Cedmaro kaukolių datuote (163, p. 335), o ir pats archeologijos paminklų kompleksas turi keletą sluoksnių, kurių vėlyviausias siekia Pamarių kultūros laiką, vis dėlto jo žmonės dera prie bendro antropologinio pamariečių fono. Kad ir nežinome, kokia buvo Pamarių kultūros žmonių, gyvenusių ne Lietuvoje, veido profiliuotė, iš Duonkalnio analogijų galima spėti ją buvus griežtą.

Taigi, susidarant Pamarių kultūros kūrėjų fiziniams tipai, galėjo dalyvauti trys komponentai: du vietiniai — mezobrachikraniški ir vienas ateivių (laivinių kovos kirvių kultūros žmonių hipermorfinis dolichokraniškas plačiaveidis klinoprozopinis europidinis) tipas. Abiejų mezobrachikraniškų tipų lyginamasis svoris turėjo būti didesnis, nes Pamarių kultūros žmonės liko artimesni visiems mezobrachikraniškiems Pabaltijo ir kaimyninių sri-

čių neolito tipams. Apskaičiavus biologinius atstumus tarp kiekvienos serijos pagal svarbiausius kaukolės matmenis (pav. 12), visos mezobrachikraniškos serijos, o tarp jų ir pamariečių, susisiečia viename klasteryje (kekėje), o kitą, mažesnę klasterį sudaro visos dolichokraniškos serijos.

12 pav. Lietuvos neolito žmonių sinchroniame Pabaltijo fone (dendrograma): 1 — Duonkalnis, 2 — Plinkaigalis, 3 — Kretuonas, 4 — Turlojiškė, 5 — Zveiniekai (Narva, dolichokranai), 6 — Zveiniekai (Narva, mezokranai), 7 — Zveiniekai (šukinės duobelinės keramikos kultūros žmonės), 8 — Estijos šukinės duobelinės keramikos kultūros žmonės, 9 — Estijos laivinių kovos kirvių kultūros žmonės, 10 — Fatjanovo kultūros žmonės, 11 — Elnių sala (mezokranai), 12 — Elnių sala (dolichokranai)

Išnagrinėjus Pamarių kultūros antropologijos radinius, kyla dvi Lietuvos teritorijos baltų kilmei nušviesti svarbios mintys. Pirmą, nors Nemuno ir Narvos kultūros žmonės buvo mišrūs, tačiau jie nelėmė vėlyvojo neolito žmonių antropologinio tipo, nes šio veidas nėra suplokštėjęs, platignatiškas. Vien su rytų kilmės protolaponoidiniu elementu, kuris buvo svarbus Latvijos teritorijos baltų etnogenezei, Lietuvos akmens amžiaus žmonių mezobrachikranijos nereikėtų sieti, nes panašios formos smegeninė jau nuo seno buvo paplitusi daug kur į pietvakarius nuo Lietuvos, t. y. ten, kur šukinės duobelinės keramikos neaptikta, taigi prafinų negyventa. Mezobrachikranija Lietuvoje iš dalies galėjo atsirasti dėl kaimynystės su rutulinių amforų kultūros žmonėmis. Daugumai jų būdinga kaip tik labai toli pažengusi brachikranizacija (51, p. 17; 161; 162).

Antra, kad ir kokia būtų Lietuvos neolito žmonių mezobrachikranijos priežastis, kol kas turima antropologijos medžiaga leidžia tvirtinti, kad, pasirodžiusi ankstyvajame neolite — ikibaltiškųjų Nemuno ir Narvos kultūrų žmonių fiziniame tipe, ji lėmė ir vėlyvojo neolito — prabaltiškiosios Pamarių kultūros — žmonių fizines savybes. Pirmoji senųjų virvelininkų banga tebuvo vienas pamariečių etnogenezės epizodų, tik paveikęs, bet nenustelbęs senojo antropologinio substrato. Pamariečiai liko artimesni Nemuno ir Narvos kultūrų žmonėms negu laivinių kovos kirvių kūrėjams. Kitas dalykas, kad į ankstyvuosius virvelininkus panašaus

tipo bangų būta anksčiau (54, p. 113), į Lietuvą jų atsirista ir vėliau. Pamariečių antropologinį tipą reikia laikyti tik vienu prabaltų variantu, kuris tam tikrą laiką egzistavo jų protėvynės tarp Vyslos ir Dnepro vakariniame pakraštyje, o vėliau — gal neolito ir bronzos laikotarpio sandūroje — įsiliejo į vakarų ir pietvakarių baltų antropologinę sudėtį.

Ankstyvųjų virvelininkų likimas, jų santykis su vietos ikibal-tiškuoju substratu kitur galėjo būti kitoks. Gaila, kad nėra antropologijos medžiagos iš vidurio Padneprės kultūros srities, bet užtat Fatjanovo kultūrai priklauso gana gausi ir gerai išlikusi kaukolių serija (54, p. 89—110). Ji tiesiog pakartoja Pabaltijo ankstyvųjų virvelininkų — Estijos, Lietuvos ir Rytų Prūsijos laivinių kovos kirvių kultūros žmonių — kranilogines ypatybes, o tai rodo bendrą jų kilmę. Antra vertus, fatjanoviečiai tiesiog stebina savo homogeniškumu (54, p. 115). Plisdami po jiems svetimos kilmės ir kultūros finougriškų genčių teritoriją, jie turbūt kurį laiką gyveno visai atskirai, su pirmykščiais Okos ir Volgos tarpupio gyventojais visai nebendravo, nesimaišė, nes nuo 1800 iki 1400 m. pr. m. e. nepatyrė jokios vietinio tipo įtakos ir kito vien dėl vadinamosios epochinės tendencijos (54, p. 97, 99). Dalis fatjanoviečių įsiliejo į žalvario amžiaus rytų baltų genų fondą, dalis ištirpo tarp kaimynų — finougrių ir iranėnų. Balanovo kultūros žmonių antropologinius skirtumus galima laikyti tokios fatjanoviečių asimiliacijos padariniu.

Prabaltų ir baltų šiaurės kaimynai — finougrių gentys — antropologiškai neblogai iširtos. Rytų Pabaltijyje jų pasirodo viduriniame neolite, ir jie nuo seno siejami su šukinės duobelinės keramikos kultūra. Vieningai sutariama (54, p. 88; 55, p. 173; 160, p. 178), kad tolimi finougrių protėviai formavosi Pauralėje. Tai rodo jų mezobrachikranija ir platus, aukštas bei vertikaliai ir horizontaliai suplokštėjęs veidas. Šis metisinis protolaponoidinis tipas Rytų Pabaltijyje maišėsi su laivinių kovos kirvių kultūros žmonėmis dolichokranišku, griežtos profiliuotės veidu. Tas procesas intensyviai vyko Estijos ir Latvijos teritorijoje: dešiniajame Dauguvos krante vyravo pirmasis, o kairiajame — antrasis. Protolaponoidinio komponento aptinkama Rytų Pabaltijyje jau nuo vėlyvojo mezolito, ir jis, žinoma, nesietinas su šukine duobeline keramika, bet po šukinės duobelinės keramikos gamintojų įsrovos jo lyginamasis svoris į šiaurę nuo Dauguvos labai padidėja. Pvz., vidurinio ir vėlyvojo neolito Zveiniekų kapuose jis nustelbia anksčiau vyravusį dolichokranišką klinognatinį tipą (54, lent. 11, 13). Taigi prabaltų arealo šiaurės vakarų pakraštys patyrė gana ryškia finougrių antropologinę įtaką.

Prabaltų ir baltų pietryčių kaimynų — iranėnų — antropologija menkliau pažįstama, jų fizinis tipas ne toks aiškus jau vien dėl to, kad Rytų Europos pietūs, ypač šiaurinė Juodosios jūros pakrantė, gali būti laikomi vienu nestabiliausių Europos regionų.

Palyginti su „ramia“ rytine Baltijos pakrante, čia nepaprastai intensyviai maišėsi antropologiniai tipai ir kultūros, tiesiog be pėdsako tolydžio nušluodami ankstesnius tipus ir kultūras, todėl ir antropologinė šios kalbinės grupės struktūra buvo itin marga. Vis dėlto su Juodosios jūros šiaurinės pakrantės prairanėnais siejamos vadinamosios mediteranoidinės ypatybės: kaukolės gracilumas, siauras veidas, aštrus profilis. Apie jų įtaką pietinei prabaltų šakai kalbėti neįmanoma, nes trūksta duomenų.

Literatūra

1. Гамкрелидзе Т. В., Иванов В. В. Проблема определения первоначальной территории обитания и путей миграции носителей диалектов общиндо-европейского языка // Конференция по сравнительно-исторической грамматике индоевропейских языков. М., 1972. С. 18—23.
2. Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейские миграции // Культурное наследие Востока. М., 1985. С. 356—363.
3. Krahe H. Germanische Sprachwissenschaft. B., 1960. Bd. 1.
4. Schmid W. P. Alteuropäisch und Indogermanisch // Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse. Wiesbaden, 1968. N 6.
5. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979.
6. Duridanov I. Thrakisch-Dakische Studien. 1. Teil: Die thrakisch- und dakisch-baltischen Sprachbeziehungen // Linguistique Balkanique. Sofia, 1969. T. 13, 2.
7. Karaliūnas S. Kai kurie baltų ir slavų kalbų seniausių santykių klausimai // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1968. T. 10. P. 7—100.
8. Kossina G. Der Ursprung der Urfinnen und Urindogermanen und ihre Ausbreitung nach dem Osten // Mannus. 1909—1910. Bd. 1, 2.
9. Kossina G. Ursprung und Ausbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Leipzig, 1928.
10. Bosch-Gimpera P. El Problema indoeuropeo. Mexico, 1960.
11. Брюсов А. Я. Об экспансии «культур с боевыми топорами» в конце III тысячелетия до н. э. // Советская археология. 1961. № 3. С. 14—33.
12. Childe V. G. The Aryans. A Study of Indo-European Origins. London, 1926.
13. Rozenberg G. Kulturströmungen in Europa zur Steinzeit. Kopenhagen, 1931.
14. Wahle E. Deutsche Vorzeit. Leipzig, 1932.
15. Sulimirski T. Die schnurkeramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem // Die Urheimat der Indogermanen. Darmstadt, 1968. S. 117—140.
16. Мерперт Н. Я. О связях Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке // Краткие сообщения Института археологии. 1965. Вып. 105.
17. Мерперт Н. Я. Древнейшая культурно-историческая область и вопросы формирования культур шнуровой керамики // Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976. С. 10—127.
18. Брюсов А. Я., Зимица М. П. Каменные сверлевые боевые топоры на территории европейской части СССР // Археология СССР. Свод археологических источников. М., 1966. В 4—4.
19. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура // Советская археология. 1963. № 2.
20. Артеменко И. И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967.
21. Gimbutas M. The Prehistory of Eastern Europe. Cambridge; Massachusetts, 1956. Part 1.

22. Gimbutas M. The Beginning of the Bronze Age in Europe and the Indo-Europeans. 3500—2500 B. C. // *The Journal of Indo-European Studies*. 1973. Vol. 1, 2. P. 163—214.
23. Gimbutas M. The First Wave of Eurasian Steppe Pastoralist into Copper Age in Europe // *The Journal of Indo-European Studies*. 1977. Vol. V:4. P. 277—339.
24. Gimbutas M. The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe. 4500—2500 B. C. // *Archives Suisses d'anthropologie générale*. 1979. Vol. 43:2. P. 113—137.
25. Ayräpää A. Über die Streitaxtkulturen in Russland // *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. Helsinki, 1933. T. 8.
26. Schuchhart C. *Vorgeschichte von Deutschland*. München; B., 1934.
27. Mildenerberger G. Studien zum mitteldeutschen Neolithikum. Leipzig, 1953.
28. Meinander K. Die Kiukaiskultur // *Suomen Muinasmuistoyhdistyksen Aikakauskirja*. Helsinki, 1954. N 53.
29. Ekholm G. Nordischer Kreis. Steinzeit // *Reallexikon der Vorgeschichte*. 1927. Bd. 9. S. 6—59.
30. Menghin O. *Weltgeschichte der Steinzeit*. Wien, 1931.
31. Malmer M. P. Jungneolithische Studien // *Acta Archeologica Lundensia*. Bonn; Lund, 1962. Bd. 2.
32. Häusler A. Die östlichen Beziehungen der schnurkeramischen Becherkulturen // *Die neolithischen Becherkulturen im Gebiet der DDR und ihre europäischen Beziehungen*. B., 1969. S. 255—274.
33. Häusler A. Zum Ursprungsproblem der Fat'janowo-Kultur // *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*. 1976. Bd. 60. S. 286—297.
34. Häusler A. Zur Frage der Beziehungen zwischen dem nordpontischen Raum und den neolithischen Kulturen Mitteleuropas // *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*. 1981. Bd. 64. S. 229—236.
35. Glob P. V. Studier over den jyske Enkelgrevkultur. Aarbøger. 1944, 1945.
36. Struve K. Die Eizelgrabkulturen in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen. Neumünster, 1955.
37. Buchwaldek M. Schnurkeramische Kulturen // *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*. Prag, 1969. Bd. 2. S. 1239—1245.
38. Buchwaldek M. Cordet Pottery Complex in Central Europe // *The Journal of Indo-European Studies*. 1980. Vol. 8:3/4. P. 393—406.
39. Machnik J. The Corded Ware Culture and Cultures from the Turn of the Neolithic Age and the Bronze Age // *The Neolithic in Poland*. Wrocław etc., 1970. P. 383—430.
40. Machnik J. Krag kulturowy ceramiki sznurowej // *Prahistoria ziem Polskich. Neolit*. Wrocław etc., 1979. T. 2. S. 337—411.
41. Neustupný J. Hrob z Tušimie a některé problémy kultur se šňůrovou keramikou // *Památki archeologické*. 1965. Roč. 56:2. S. 392—456.
42. Neustupný J. Economy of the Corded Ware Cultures // *Archeologické rozhledy*. 1969. Roč. 21:1. S. 43—68.
43. Березанская С. С. О так называемом общеевропейском горизонте культур шнуровой керамики Украины и Белоруссии // *Советская археология*. 1971. № 4. С. 36—49.
44. Артеменко И. И. [Рец.] Ch. Strahm. Die Gliederung der schnurkeramischen Kulturen in der Schweiz // *Советская археология*. 1975. № 4. С. 293—297.
45. Strahm Ch. Die Gliederung der schnurkeramischen Kultur in der Schweiz // *Acta Bernensia*. Bern, 1971. Vol. 6.
46. Rulf J. Zur inneren Chronologie der schnurkeramischen Subkarpatenkultur (Oberdnestr- und Podolische Gruppe) // *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*. 1981. Bd. 64. S. 217—228.
47. Pape W. Bemerkungen zur relativen Chronologie der Schnurkeramik // *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*. 1981. Bd. 64. S. 23—50.
48. Krszak Z. The Złota Culture. Wrocław etc., 1976.
49. Kilian L. Häffküstenkultur und Ursprung der Balten. Bonn, 1955.
50. Piasecki E. Indoeuropejskie ludy // *Mały słownik antropologiczny*. W-wa, 1969. S. 153—156.
51. Кондукторова Т. С. Антропологический тип людей культур шнуровой керамики Украины // *Вопросы антропологии*. 1978. Вып. 59. С. 3—22.
52. Chochol J. Zur Anthropologie der böhmischen Schnurkeramik // Buchwaldek M. Die Schnurkeramik in Böhmen. *Acta Universitatis Carolinae, philosophica et historica monographia*. Praha, 1967. Vol. 19. P. 207—216.
53. Asmus G. Zur Problematik der Schnurkeramiker-, Glockenbecher- und Aunjetizer Bevölkerung Mitteleuropas // *Bevölkerungsbiologie*. Stuttgart, 1974. S. 430—440.
54. Денисова Р. Я. Антропология древних балтов. Рига, 1975.
55. Витов М. В., Марк К. Ю., Чебоксаров Н. Н. Этническая антропология Восточной Прибалтики // *Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции*. М., 1959. Т. 2.
56. Torgersen J. Rassengeschichte von Skandinavien // *Rassengeschichte der Menschheit*. 4 Lieferung. Europa II. Ost- und Nordeuropa. München; Wien, 1976. S. 103—145.
57. Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973.
58. Schwidetzky I. The Influence of the Steppe Peoples Based on the Physical Anthropological Data in Special Consideration to the Corded-Battle Axe Culture // *The Journal of Indo-European Studies*. 1980. Vol. 8, N 3/4. P. 345—360.
59. Heberer G., Schwidetzky I., Walter H. *Anthropologie*. Das Fischer Lexikon. Frankfurt am Main, 1970.
60. Menk R. A Synopsis of the Physical Anthropology of the Corded Ware Complex on the Background of the Expansion of the Kurgan Cultures // *The Journal of Indo-European Studies*. 1980. Vol. 8, N 3/4. P. 361—392.
61. Алексеев В. П. География человеческого рас. М., 1974.
62. Schwidetzky I. Anthropologie der Schnurkeramik- und Streitaxtkulturen // *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*. Teil VIII b. *Anthropologie*. 2. Teil. Köln; Wien, 1978. S. 241—264.
63. Дебец Г. Ф., Трофимова Т. А., Чебоксаров Н. Н. Проблема заселения Европы по антропологическим данным // *Происхождение человека и древнее расселение человечества*. Труды Института этнографии. М., 1951. Т. 16. С. 409—468.
64. Бунак В. В. Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // *Труды Института этнографии*. М., 1965. Т. 88.
65. Бунак В. В. Череп человека и стадии его формирования у ископаемых людей и современных рас // *Труды Института этнографии*. М., 1959. Т. 49.
66. Zilinskas J. Akmens periodo (mesolithicum-neolithicum) žmogus Zemaitijoje ir Suvalkijoje, jo kilmė ir jojo ainiai. K., 1931.
67. Киркор А. Этнографический взгляд на Виленскую губернию // *Вестник русского географического общества*. 1857. Т. 20.
68. Кочубинский А. А. Территория доисторической Литвы // *Журнал министерства народного просвещения*. 1897, январь. С. 60—92.
69. Погодин А. Л. Из истории славянских передвижений. Спб., 1901.
70. Vasmer M. Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas. I. Die Ostgrenze der Baltischen Stämme. B., 1932.
71. Vasmer M. Balten und Finnen im Gebiet von Pskov // *Studia Baltici*. Roma, 1933. Vol. 3. P. 27—34.
72. Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962.

73. Агеева Р. А. Проблемы межрегионального исследования топонимии балтийского происхождения на восточнославянской территории // Балтославянские исследования. 1980. М., 1981. С. 140—150.
74. Трубачев О. Н. Название рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. М., 1968.
75. Седов В. В. Балтийская гидронимия Волго-Окского междуречья // Древнее поселение в Подмоскowie. М., 1971. С. 99—113.
76. Топоров В. Н. «Baltica» Подмоскowie // Балто-славянский сборник, М., 1972. С. 217—280.
77. Топоров В. Н. О балтийском элементе в Подмоскowie // Baltistica. 1972. 1 priedas. P. 100—224.
78. Топоров В. Н. Galinda — Galindite — Голядь (балт. *Galind- в этнолингвистической и ареальной перспективе) // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980. С. 24—36.
79. Топоров В. Н. Балтийский горизонт древней Москвы // Acta Baltico-Slavica. 1982. Vol. 14. P. 259—272.
80. Топоров В. Н. Голядский фон ранней Москвы (о балтийском элементе в Подмоскowie) // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов. Вильнюс, 1981. С. 112—117.
81. Топоров В. Н. Древняя Москва в балтийской перспективе // Балто-славянские исследования. 1981. М., 1982. С. 3—61.
82. Топоров В. Н. Две заметки из области балтийской топонимии // Rakstu krājums veltījums... Jānim Endzelīnam... Rīgā, 1969. Lpp. 251—266.
83. Топоров В. Н. Новые работы о следах пребывания пруссов к западу от Вислы // Балто-славянские исследования. 1982. М., 1983. С. 263—273.
84. Lorentz F. Preussische Bevölkerung auf dem linken Weichselufer // Archiv für slavische Philologie. 1905. Bd. 27. S. 470—474.
85. Lorentz F. Preussische Ortsnamen und Appellative in Namen im Raum links der unteren Weichsel // Zeitschrift für Slavistik. Bd. 19, H. 2. S. 243—250.
86. Kilian L. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel // Altpreussen. 1939. J. 4, H. 3. S. 67—68.
87. Krahe H. Baltische Ortsnamen westlich der Weichsel // Altpreussen. 1943. J. 8, H. 3. S. 11.
88. Schall H. Preussische Namen längs der Weichsel // Donum Balticum. Stockholm; Uppsala, 1970. P. 448—484.
89. Schall H. Kurisch-selische Elemente im Nordwestslawischen // Proceedings of the Eighth International Congress of Onomastic Sciences. Maiton, 1966. P. 450—464.
90. Schall H. Baltische Dialekte im Namengut Nordwestslawiens // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung. 1964. Bd. 79. S. 123—170.
91. Witkowski T. Baltische Ortsnamen westlich der Oder? // Donum Balticum. P. 562—573.
92. Witkowski T. Die Bedeutung des Baltischen für die slawische Namensforschung in Deutschland // Onoma. 1969. Vol. 14, 1—2. P. 215—227.
93. Топоров В. Н. О балтийских элементах в гидронимии и топонимии к западу от Вислы // Slavica Pragensia. 1966. Roč. 8. S. 255—263.
94. Топоров В. Н. К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы // Baltistica. 1966. Т. 1(2). P. 103—111.
95. Brauer V. Preussische Siedlungen westlich der Weichsel. Versuch einer etymologischen Deutung heimlicher Flurnamen. Lübeck, 1981.
96. Ванас А. П. Максимальный ареал балтской гидронимии и проблема происхождения балтов // Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980. С. 119—123.
97. Vanagas A. Lietuvių hidronimų semantika // Lietuvių onomastikos tyrinėjimai. Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1981. T. 21. P. 4—153.
98. Endzelins J. Darbu izlase. Rīgā, 1980. Sēj. 3. D. 2.
99. Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1961. T. 3.

100. Rudzīte M. Somugriskie hidronīmi Latvijas PSR teritorijā // Latviešu leksikas atīstība. Rīgā, 1968. Lpp. 175—197.
101. Брейдак А. Влияние прибалтийско-финских языков на латгальские говоры Лудзенского района Латвийской ССР // Взаимосвязи балтов и прибалтийских финов. Рига, 1970. С. 157—164.
102. Брейдак А. Прибалтийско-финские названия рек в Латгалии // Известия Академии наук Латвийской ССР. 1973. № 3/307. С. 97—102.
103. Брейдак А. О влиянии прибалтийско-финских языков на латгальский и селонский идиомы // Baltistica. 1977. 2 priedas. P. 26—35.
104. Аристэ П. А. Ливы и ливский язык // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. K. VII. Uhis-konnateaduste seeria. Tallin, 1958. N 1.
105. Sabaliauskas A. Baltų ir Pabaltijo suomių kalbų santykiai // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1963. T. 6. P. 109—136.
106. Sabaliauskas A. Lietuvių kalbos leksikos raida // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1966. T. 8. P. 5—141.
107. Седов В. В. Гидронимия голяди // Питання гідроніміки. Київ, 1971. С. 131—137.
108. Топоров В. Н. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы // Балто-славянские исследования. 1982. М., 1983. С. 227—263.
109. Древнее поселение в Подмоскowie. М., 1970.
110. Древнее поселение в Подмоскowie. М., 1971.
111. Седов В. В. Славяне и племена юго-восточного региона Балтийского моря // Berichte über den II Internationalen Kongress für slawische Archäologie. B., 1970. Bd. 1. S. 11—23.
112. Schmid W. P. Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. Wiesbaden, 1978.
113. Schmid W. P. Die Ausbildung der Sprachgemeinschaft in Osteuropa // Handbuch der Geschichte Russlands. Von der Kiewer Reichsbildung bis zum Moskauer Zartum. Stuttgart, 1978. Bd. 1. S. 102—121.
114. Schmid W. P. Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa // Indogermanische Forschungen. 1972. Bd. 77, H. 1. S. 1—18.
115. Топоров В. Н. Из наблюдений над ареальной дифференциацией балтийской гидронимии // Конференция по топонимике северо-западной зоны СССР. Тезисы докладов и сообщений. Рига, 1966. С. 81—84.
116. Vanagas A. Lietuvos TSR hidronimų daryba. V., 1970.
117. Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы. Вильнюс, 1971.
118. Rimantienė R. Pirmieji Lietuvos gyventojai. V., 1972.
119. Римантене Р. К. Стоянки раннего неолита в юго-восточной Литве // Древности Белоруссии. Минск, 1966. С. 54—62.
120. Чарняускі М. М. Неоліт Беларускага Панямоння. Мінск, 1979.
121. Rimantienė R. Der Anteil mesolithischer Typenformen an den Fundkomplexen der neolithischen Neman-Kultur // Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte. Potsdam, 1981. Bd. 14—15. S. 117—182.
122. Rimantienė R. Akmens amžius Lietuvoje. V., 1984.
123. Indreko R. Die mittlere Steinzeit Estlands // Handlingar Kgl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens. Stockholm, 1948. N 66.
124. Zagorska I. Akmens laikmeta harpūnas Latvijā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis. 1972. N 8/30. Lpp. 80—98.
125. Загорска И. А. Ранний мезолит на территории Латвии // Известия Академии наук Латвийской ССР. 1981. № 2/403. С. 53—65.
126. Rimantienė R. Svetoji. Narvos kultūros gyvenvietės. V., 1979. T. 1.
127. Ванкина Л. В. Торфяниковая стоянка Сарпате. Рига, 1970.
128. Girininkas A. Siaurės rytu Lietuvos viduriniojo neolito paminklų kultūrinės priklausomybės klausimu // Jaunųjų istorikų darbai. V., 1978. T. 2. P. 7—13.
129. Гирининкас А. Связи неолитических нарвской и неманской культур в Восточной Литве // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. Тезисы докладов. Март 1981. С. 12—14.

130. Гирининкас А. Поздний неолит Восточной Литвы (по данным материалов памятников оз. Крятуонас). Автореф. дис. канд. ист. наук. Вильнюс, 1982.
131. Тимофеев В. И. Неолитические памятники Калининградской области и их место в неолите Прибалтики. Автореф. дис. канд. ист. наук. Л., 1980.
132. Тимофеев В. И. Изделия из кости и рога неолитической стоянки Цедмар (Серово) Д. // Краткие сообщения Института археологии. 1981. № 165. С. 115—119.
133. Гурина Н. Н. Неолитические племена Валдайской возвышенности // Материалы и исследования по археологии СССР. 1973. Вып. 172. С. 159—168.
134. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура в этногенезе балтов // Из древнейшей истории балтских народов. Рига, 1980. С. 36—46.
135. Телегин Д. Я. Неолитические стоянки типа Струмеля-Гастятина северной Киевщины // Древности Белоруссии. Минск, 1966. С. 63—67.
136. Gardawski A. Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej“ w Polsce // Wiadomości Archeologiczne. 1958. T. 25, z. 4. S. 287—313.
137. Wiślański T. Krąg ludów subneolitycznych w Polsce // Prahistoria ziem Polskich. Neolit. Wrocław etc., 1979. T. 2. S. 319—326.
138. Гурина Н. Н. Древняя история северо-запада Европейской части СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. 1961. Вып. 87.
139. Girininkas A. Kretuono I gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 m. V., 1982. P. 9—12.
140. Girininkas A. Neolito gyventojai prie Kretuono // Mokslas ir gyvenimas. 1982. Nr. 6. P. 16—18.
141. Engel C. Vorgeschichte der altpreussischen Stämme. Königsberg, 1935. Bd. 1.
142. Sturms E. Die steinzeitlichen Kulturen des Baltikums. Bonn, 1970.
143. Tetzlaff W. The Rzucewo-Culture // The Neolithic in Poland. W-wa etc., 1970. P. 356—365.
144. Rimantienė R. Sventoji. Pamarių kultūros gyvenvietės. V., 1980. T. 2.
145. Zurek J. Osada z młodszej epoki kamiennej w Rzucewie, pow. Wejherowski, i kultura rzucewska // Fontes Archeologici Posnaniensis. 1953. Poznań, 1954. Vol. 4. P. 1—42.
146. Ehrlich B. Succase // Elbinger Jahrbuch. 1936. N 12/13. S. 41—98.
147. Girininkas A. Sarnelės vėlyvojo neolito (III tūkstantm. pr. m. e. pab.) gyvenvietė // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1977. T. 1/58. P. 57—65.
148. Butrimas A. Daktariškės neolito gyvenvietė. V., 1982.
149. Butrimas A. Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Archeologiniai tyrimai // Lietuvos archeologija. 1985. T. 4. P. 30—49.
150. Girininkas A. Zemaitiškės (Svenčionių raj.) I ir II gyvenvietės tyrinėjimai 1978 ir 1979 metais // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1978 ir 1979 metais. V., 1980. P. 6—9.
151. Girininkas A. Zemaitiškės II gyvenvietė // Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1980 ir 1981 metais. V., 1982. P. 7—9.
152. Grigalavičienė E. I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (1. Darbo įrankiai) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1975. T. 4/53. P. 73—83.
153. Grigalavičienė E. I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (2. Medžioklės ir žvejybos įrankiai, ginklai) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1976. T. 1/54. P. 51—56.
154. Grigalavičienė E. I tūkstantmečio pr. m. e. Lietuvos piliakalnių kaulo dirbiniai (3. Papuošalai) // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija. 1976. T. 3/59. P. 69—80.
155. Крайнов Д. А. Древнейшая история Волго-Окского междуречья. Фатьяновская культура II тысячелетия до н. э. М., 1972.
156. Фосс М. Е. Древнейшая история Севера Европейской части СССР // Материалы и исследования по археологии СССР. 1952. Вып. 29.

157. Крайнов Д. А. Фатьяновская культура в этногенезе балтов // Из древнейшей истории балтских народов (по данным археологии и антропологии). Рига, 1980. С. 36—46.

158. Гурина Н. Н. Неолит лесной и лесостепной зон Европейской части СССР // Каменный век на территории СССР. М., 1970. С. 134—156.

159. Girininkas A. Kretuono I-os gyvenvietės vidurinio neolito kapai. Archeologiniai tyrimai // Lietuvos archeologija. V., 1985. T. 4. P. 5—9.

160. Марк К. Ю. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник. Труды Института этнографии. М., 1956. Т. 32. С. 170—228.

161. Necrasov O. Les populations de la période de transition du Néolithique à l'âge du Bronze roumain et leurs particularités anthropologiques // Archives Suisses d'anthropologie générale. Genève, 1979. T. 43. P. 59—68.

162. Henneberg M., Kaczmarek M., Szymandera W. Charakterystyka grupy ludności kultury amfor kulistych na podstawie analizy szczątków kostnych z Chodzieży // Przegląd antropologiczny. 1982. T. 48, z. 1—2. S. 131—143.

163. Perret G. Jungsteinzeitliche und frühbronzezeitliche Skelettreste Alt-Preussens. Zur Rassengeschichte Nordostdeutschlands. Beitrag 1. // Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie, Erb- und Rassenbiologie. 1943. Bd. 40, H. 2/3. S. 334—366.

164. Butrimas A., Česnys G., Kazakevičius V. Ankstyvieji virvelinės keramikos kultūros kapai Lietuvoje. Archeologiniai tyrimai. Antropologiniai tyrimai // Lietuvos archeologija. V., 1985. T. 4. P. 14—22.

165. Česnys G. Duonkalnis: vėlyvojo neolito gyvenvietė, alkas ir kapinynas. Antropologiniai tyrimai. Lietuvos archeologija. T. 4. P. 49—56.

166. Asmus G. Die stein- und bronzezeitlichen Schädel funde aus dem Reichsgau Danzig, Westpreussen // Gothiskanzen. 1942. Bd. 4. S. 3—10.

Turinys

Pratarmė	3
I. Lietuvių kilmės aiškinimų ir tyrimų apžvalga	6
1. Istorikai apie lietuvių kilmę	6
2. Kalbininkų darbai	17
3. Archeologų tyrimai	24
4. Antropologų darbai	28
Literatūra	32
II. Baltų susidarymas	40
A. Indoeuropiečių problema	40
1. Indoeuropiečių protėvynės klausimas	40
2. Archeologijos duomenys	41
3. Indoeuropiečiai antropologijos požiūriu	44
B. Prabaltai ir baltai	47
1. Baltų arealas toponimijos duomenimis	47
2. Archeologinės kultūros	52
3. Baltų susidarymas antropologijos požiūriu	69
Literatūra	75
III. Vakarų, rytų ir Dnepro baltai	82
1. Baltų prokalbės irimas	82
2. Archeologinės kultūros	86
a. Vakarų baltų pilkapių kultūra	86
b. Brūkšniuotosios keramikos kultūra	88
c. Dnepro baltų kultūros	93
3. II—I tūkstantmečio pr. m. e. baltai antropologijos duomenimis	96
Literatūra	98
IV. Baltų gentys I—IV amžiuje	101
1. Rašytiniai šaltiniai	102
2. Archeologijos duomenys	104
a. Kultūrinės sritys pagal laidojimo paminklus	104
b. Vėlyvoji brūkšniuotosios keramikos kultūra	110
c. Djakovo kultūra	112
d. Zarubincų kultūra	113
3. Antropologinės II—V a. baltų ypatybės	114
Literatūra	120
V. Baltų gentys V—VIII amžiuje	124
A. Baltų gentys ir jų arealai	124
1. Rašytiniai šaltiniai apie to meto baltus	124
2. Visuomeniniai santykiai	127

3. Archeologinės kultūrinės sritys	129
B. Dnepro baltų genčių likimas	143
1. Archeologijos duomenys	143
2. Kalbos duomenys	146
C. Lietuvių tautybės ištakos	150
1. Archeologijos duomenys	150
2. Centrinio baltų arealo skilimas ir lietuvių kalbos ištakos	156
3. Lietuvių ir finougrų ryšiai	160
4. V—VIII a. Lietuvos gyventojai antropologijos duomenimis	163
Literatūra	167
VI. Lietuviai IX—XII amžiuje	172
1. Rašytiniai šaltiniai	172
2. Lietuvos vardo kilmė	180
3. Lietuvių tautybės susidarymas	183
4. Antropologijos duomenys	199
Literatūra	200
VII. Lietuviai XIII—XIV amžiuje	203
1. Lietuvos valstybės susidarymas	203
2. Feodalinės lietuvių tautybės susidarymo pabaiga	206
a. Rašytiniai šaltiniai	206
b. Archeologijos duomenys	209
3. Kitų baltų genčių įsiliejimas į lietuvių tautybę. Substrato reikšmė lietuvių tarmių formavimuisi	212
4. Lietuvių antropologiniai ypatumai	232
Literatūra	235
Резюме	237
Asmenvardžių rodyklė	249

Li-192 **Lietuvių etnogenezė / R. Volkaitė-Kulikauskienė, J. Jurginis, A. Vanagas ir kt.; Redkol.: R. Volkaitė-Kulikauskienė (ats. red.) ir kt. LTSR MA Istorijos inst.— V.: Mokslas, 1987.— 254, [1] p.: iliustr.**

Aut. nurodyti antr. lapo kt. pusėje.— Santr. rus.— Bibliogr. skyrių gale.— Asmenvardžių r-klė: p. 249—253.

Knygoje, remiantis naujausiais duomenimis, nušviečiami mažiausiai tirti įvairūs lietuvių etnogenės aspektai, lietuvių etninės istorijos klausimai. Aptariamos etnogenės chronologijos problemos, nurodomi svarbiausi etnogenės etapai. Skiriama archeologams, etnografams, istorikams, antropologams, kabininkams bei humanitarinio profilio studentams.

L 050500000—074
M 854(08)—87 31—87

BBK 63.5(2L)
902.7

Институт истории АН Литовской ССР
Коллектив авторов
ЭТНОГЕНЕЗ ЛИТОВЦЕВ
Монография
Редакол.: Р. Волкайте-Куликаускаене (отв. редактор) и др.
На литовском языке
Вильнюс, «Мокслас», 1987

LIETUVIŲ ETNOGENEZE
Monografija

Redaktorės: D. Leščinskienė ir J. Lychvar
Viršelio dailininkas E. Karpavičius
Meninė redaktorė V. Kuraitė
Techninės redaktorės: I. Savickienė ir I. Anaitienė. Korektorė O. Dimienė

ИБ № 2669

Duota rinkti 1986.11.18. Pasirašyta spausdinti 1987.04.24. LV 12061. Formatas 60×90^{1/16}. Popierius — spaudos Nr. 1. Garnitūra — literatūrinė, 10 punktu. Iškilioji spauda. 16 sąl. sp. 1. 16,5 sąl. spal. atsp. 19,06 apsk. leid. 1. Tiražas 10 000 egz. Užsakymas 7669. Kaina 3,30 rb. Leidykla „Mokslas“, 232050 Vilnius, Zvaigždžių 23. Spaudė Motiejaus Sumausko spaustuvė, 232600 Vilnius, A. Strazdelio 1.